

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
PHILIPPE LÉGER

της 10ης Ιουλίου 2001¹

Περιεχόμενα

I	— Το εθνικό νομικό πλαίσιο	I - 1584
	A — Το ολλανδικό Σύνταγμα	I - 1584
	B — Ο Nederlandse Orde van Advocaten	I - 1584
	Γ — Ο Samenwerkingsverordening του 1993	I - 1585
II	— Πραγματικά περιστατικά και διαδικασία	I - 1586
III	— Τα προδικαστικά ερωτήματα	I - 1589
IV	— Το αντικείμενο των προδικαστικών ερωτημάτων	I - 1591
V	— Το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης	I - 1592
	A — Η έννοια της επιχειρήσεως	I - 1593
	B — Η έννοια της ενώσεως επιχειρήσεων	I - 1595
	Γ — Ο περιορισμός του ανταγωνισμού	I - 1604
	α) Το αντικείμενο του SWV	I - 1606
	β) Τα αποτελέσματα του SWV	I - 1607
	γ) Ο αισθητός περιορισμός του ανταγωνισμού	I - 1615
	Δ — Επηρεασμός του μεταξύ κρατών μελών εμπορίου	I - 1616
	E — Συμπέρασμα	I - 1618
VI	— Το άρθρο 86 της Συνθήκης	I - 1618
VII	— Άρθρο 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης	I - 1623
	A — Οι προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης .	I - 1623
	B — Τα πραγματικά περιστατικά της διαφοράς της κύριας δίκης	I - 1627

1 — Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γαλλική.

VIII—Τα άρθρα 5 και 85 της Συνθήκης	I- 1636
A — Επί της εξουσίας των ολλανδικών αρχών να καθορίζουν, άμεσα ή έμμεσα, το περιεχόμενο των ουσιαστών κανόνων του επαγγέλματος	I- 1639
B — Επί της υπάρξεως ενδίκων μέσων για τα μέλη του επαγγέλματος	I- 1642
IX — Τα άρθρα 52 και 59 της Συνθήκης	I- 1643
A — Οι διατάξεις που έχουν εφαρμογή στη διαφορά της κύριας δίκης	I- 1643
B — Επί της υπάρξεως εμποδίου στην ελεύθερη παροχή των υπηρεσιών	I- 1646
Γ — Επί των δικαιολογητικών λόγων του εμποδίου	I- 1648
X — Πρόταση	I- 1650

1. Στην παρούσα αίτηση για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως ανακύπτει το λεπτό ζήτημα της εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού στα ελευθέρια επαγγέλματα².

2. Το *Nederlandse Raad van State* (Κάτω Χώρες) επελήφθη διαφοράς σχετικά με τη νομιμότητα ρυθμίσεως που θέσπισε ο ολλανδικός δικηγορικός συλλόγος. Η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση απαγορεύει στους δικηγόρους που ασκούν το δικηγορικό επάγγελμα στις Κάτω Χώρες να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών. Εναπόκειται στο Δικαστήριο να κρίνει αν οι διατάξεις περί ανταγωνισμού της Συνθήκης έχουν εφαρμογή και αν, ενδεχομένως, εμποδίζουν μια τέτοια απαγόρευση συνεργασίας.

2 — Το ζήτημα αποτελεί αντικείμενο συζητήσεως στη θεωρία. Βλ., μεταξύ άλλων, Ehlermann, C., «Concurrence et professions libérales: antagonisme ou compatibilité?», στο *Revue du marché commun et de l'Union européenne*, 1993, σ. 136· Misson, L., και Baert, F., «Les barèmes d'honoraires des avocats sont-ils illégaux?», στο *Journal des tribunaux*, 1995, σ. 485· Idot, L., «Quelques réflexions sur l'application du droit communautaire de la concurrence aux ordres professionnels», στο *Journal des tribunaux de droit européen*, Απρίλιος 1997, σ. 73· Nyssens, H., «Concurrence et ordres professionnels: les trompettes de Jéricho sonnent-elles?», στο *Revue de droit commercial belge*, 1999, σ. 475, και Van den Bossche, A.-M., «Voor economische vrijheid en mededingingsrecht: hoe vrij is de plichtenleer in het beperken van de economische keuzevrijheid van vrije beroepers?», στο *Tijdschrift voor Privaatrecht*, 2000, σ. 13.

3. Η υπόθεση εντάσσεται στο πλαίσιο δύο άλλων αιτήσεων για την έκδοση προδικαστικών αποφάσεων που υπέβαλε ο *Pretore di Pinerolo* (Ιταλία), στην υπόθεση *Arduino* (C-35/99), και ο *Giudice di pace di Genova* (Ιταλία), στην υπόθεση *Conte* (C-221/99). Τα ιταλικά δικαστήρια πρέπει να κρίνουν αν οι πίνακες επαγγελματικών αμοιβών για τις παροχές υπηρεσιών που πραγματοποιούν οι δικηγόροι και οι αρχιτέκτονες στη χώρα τους συνάδουν προς τους κοινοτικούς κανόνες του ανταγωνισμού.

4. Παρότι στις τρεις υποθέσεις ανακύπτει το ίδιο ζήτημα, οι διαφορές όσον αφορά το νομικό τους πλαίσιο και τα πραγματικά τους περιστατικά μας οδηγούν στην ανάπτυξη διαφορετικών προτάσεων³. Οι παρούσες προτάσεις αφορούν την αίτηση του *Raad van State* στην υπόθεση *Wouters κ.λπ.* (C-309/99).

3 — Βλ. τις προτάσεις της ίδιας ημέρας επί της υποθέσεως *Arduino*, C-35/99 (απόφαση της 19ης Φεβρουαρίου 2002, Συλλογή 2002, σ. I-1529, σ. I-1532) και τις προτάσεις της 12ης Ιουλίου 2001, επί της υποθέσεως *Conte*, C-221/99 (απόφαση της 29ης Νοεμβρίου 2001, Συλλογή 2001, σ. I-9359, σ. I-9361).

I — Το εθνικό νομικό πλαίσιο**B — O Nederlandse Orde van Advocaten****A — Το ολλανδικό Σύνταγμα**

5. Το άρθρο 134 του Συντάγματος του Βασιλείου των Κάτω Χωρών αφορά την ίδρυση και το νομικό καθεστώς των δημοσίων οργανισμών. Προβλέπει ότι:

«1. Δημόσιοι επαγγελματικοί φορείς ή άλλοι δημόσιοι οργανισμοί μπορούν να ιδρυθούν ή να καταργηθούν με νόμο ή δυνάμει νόμου.

2. Ο νόμος ρυθμίζει την αποστολή και την οργάνωση των δημοσίων αυτών οργανισμών, τη σύνθεσή τους και τις αρμοδιότητες των διοικητικών τους οργάνων, καθώς και τον δημόσιο χαρακτήρα των συνεδριάσεών τους. Με νόμο ή δυνάμει νόμου, μπορεί να παρασχεθεί στα διοικητικά τους όργανα κανονιστική αρμοδιότητα.

3. Ο νόμος ρυθμίζει την εποπτεία επί των διοικητικών αυτών οργάνων. Οι αποφάσεις τους μπορούν να ακυρωθούν μόνο λόγω παραβιάσεως του δικαιού ή αντιθέσεως προς το γενικό συμφέρον.»

6. Κατ' εφαρμογή της προπαρατεθείσας διατάξεως, οι ολλανδικές αρχές εξέδωσαν τον νόμο της 23ης Ιουνίου 1952, περί ίδρυσεως του Nederlandse Orde van Advocaten και περί θεσπίσεως του εσωτερικού κανονισμού και των πειθαρχικών κανόνων που εφαρμόζονται στους δικηγόρους και τους εισαγγελείς (στο εξής: *Advocatenwet*).

7. Ο *Advocatenwet* προβλέπει ότι το σύνολο των δικηγόρων που είναι εγγεγραμμένοι στις Κάτω Χώρες αποτελεί τον Nederlandse Orde van Advocaten (ολλανδικό δικηγορικό σύλλογο, στο εξής: ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος). Εξάλλου, το σύνολο των δικηγόρων που είναι εγγεγραμμένοι στην περιφέρεια του ιδίου Πρωτοδικείου αποτελεί τον δικηγορικό σύλλογο της περιφέρειας του οικείου Πρωτοδικείου.

8. Ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος και οι σύλλογοι των περιφερειών των Πρωτοδικείων διοικούνται, αντιστοίχως, από το *Algemene Raad* (Γενικό Συμβούλιο) και από τα *raden van toezicht* (εποπτικά συμβούλια). Τα μέλη του Γενικού Συμβουλίου εκλέγονται από το Σώμα των εκπροσώπων, τα μέλη του οποίου εκλέγονται στο πλαίσιο συνεδριάσεων των δικηγορικών συλλόγων των διαφόρων περιφερειών των Πρωτοδικείων.

9. Σύμφωνα με το άρθρο 26 του *Advocatenwet*:

«Το Γενικό Συμβούλιο και τα εποπτικά συμβούλια μερμνούν για την προσήκουσα

άσκηση του επαγγέλματος και έχουν την εξουσία να λαμβάνουν κάθε πρόσφορο προς τούτο μέτρο. Προασπίζουν τα δικαιώματα και συμφέροντα των δικηγόρων αυτά καθεαυτά, επιβλέπουν την τήρηση των υποχρεώσεών τους και ασκούν τα καθήκοντα που τους ανατίθενται με κανονιστικές πράξεις.»

γορικού συλλόγου. Προβλέπει ότι «οι αποφάσεις του Σώματος των εκπροσώπων, του Γενικού Συμβουλίου ή των λοιπών οργάνων του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου μπορούν να ανασταλούν ή να ακυρωθούν με βασιλικό διάταγμα, εφόσον είναι παράνομες ή αντίκεινται προς το γενικό συμφέρον».

10. Το άρθρο 28 του *Advocatenwet* προβλέπει:

«Το Σώμα των εκπροσώπων μπορεί να θεσπίζει ρυθμίσεις για την προσήκουσα άσκηση του επαγγέλματος, και μεταξύ αυτών ρυθμίσεις που αφορούν την πρόνοια για δικηγόρους που λόγω προχωρημένης ηλικίας είναι πλήρως ή μερικώς ανίκανοι προς εργασία, καθώς και για στενούς συγγενείς αποβιωσάντων δικηγόρων. Το Σώμα εκδίδει, εξάλλου, τις αναγκαίες ρυθμίσεις που αφορούν εσωτερικά και οργανωτικά θέματα του [ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου].»

11. Σύμφωνα με το άρθρο 29 του *Advocatenwet*, οι ρυθμίσεις είναι δεσμευτικές για τα μέλη του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου και για τους «επισκέπτες δικηγόρους», δηλαδή για τα πρόσωπα που δεν είναι εγγεγραμμένα ως δικηγόροι στις Κάτω Χώρες, αλλά μπορούν να ασκούν την επαγγελματική τους δραστηριότητα σε άλλο κράτος μέλος υπό την ιδιότητα του δικηγόρου ή υπό αντίστοιχη ιδιότητα.

12. Το άρθρο 30 του *Advocatenwet* ρυθμίζει τον έλεγχο της κανονιστικής εξουσίας των διοικητικών οργάνων του ολλανδικού δικη-

Γ — Ο *Samenwerkingsverordening* του 1993

13. Το 1993, το Σώμα των εκπροσώπων του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου εξέδωσε, δυνάμει του άρθρου 28 του *Advocatenwet*, τον *Samenwerkingsverordening* 1993 (ρύθμιση περί επαγγελματικών συνεταιρισμών, στο εξής: ο SWV ή η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση).

14. Το άρθρο 1 της ρυθμίσεως αυτής ορίζει την έννοια του «επαγγελματικού συνεταιρισμού» (*samenwerkingsverband*) ως «κάθε μορφή συνεργασίας στο πλαίσιο της οποίας οι συμμετέχοντες ασκούν το επάγγελμά τους για κοινό λογαριασμό και με κοινό κίνδυνο ή ως προς την οποία έχουν όλοι δικαίωμα λόγου ή φέρουν από κοινού την τελική ευθύνη»⁴.

15. Το άρθρο 4 του SWV επιτρέπει στους δικηγόρους να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό με άλλους δικηγόρους εγγε-

4 — Στη συνέχεια των προτάσεων θα αποκαλύπτε αυτοί του είδους τη συνεργασία με τον όρο «επαγγελματικό συνεταιρισμό». Πρόκειται για συνεταιρισμό στα πλαίσια του οποίου μοιράζονται τα κέρδη, οι ζημιές, η εξουσία λήψης αποφάσεων και οι τελικές ευθύνες.

γραμμένους στις Κάτω Χώρες και, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, με δικηγόρους εγγεγραμμένους σε άλλα κράτη μέλη.

16. Αντιθέτως, οσάκις οι δικηγόροι επιθυμούν να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό με τα μέλη άλλου επαγγελματικού κλάδου, ο επαγγελματικός αυτός κλάδος πρέπει να αναγνωρισθεί από το Γενικό Συμβούλιο του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου.

17. Εξάλλου, το άρθρο 8 του SWV προβλέπει ότι «[κ]άθε επαγγελματικός συνεταιρισμός πρέπει να έχει οπωσδήποτε συλλογική επωνυμία για όλες τις εξωτερικές επαφές» και ότι «[η] συλλογική επωνυμία δεν πρέπει να είναι παραπλανητική».

18. Από τις αιτιολογικές σκέψεις του SWV προκύπτει ότι στο παρελθόν είχε ήδη επιτραπεί ο επαγγελματικός συνεταιρισμός με τους συμβολαιογράφους, τους φοροτεχνικούς συμβούλους και τους πληρεξουσίους για διπλώματα ευρεσιτεχνίας. Η αναγνώριση των τριών αυτών επαγγελματικών κλάδων παραμένει έγκυρη. Αντιθέτως, οι ορκωτοί λογιστές μνημονεύονται ως παράδειγμα επαγγελματικού κλάδου με τον οποίο οι δικηγόροι δεν επιτρέπεται να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό.

III — Πραγματικά περιστατικά και διαδικασία

19. Τις προσφυγές της κύριας δίχης άσκησαν πέντε πρόσωπα: ο J. C. J. Wouters, ο J.

W. Savelbergh, η εταιρία Arthur Andersen & Co. Belastingadviseurs (φορολογικοί σύμβουλοι), η εταιρία Arthur Andersen & Co. Accountants (ορκωτοί λογιστές) και η εταιρία Price Waterhouse Belastingadviseurs BV (φορολογικοί σύμβουλοι).

20. Ο J. C. J. Wouters είναι δικηγόρος εγγεγραμμένος στον δικηγορικό σύλλογο του Άμστερνταμ. Στις 1 Ιανουαρίου 1991 κατέστη εταίρος της εταιρίας Arthur Andersen & Co. Belastingadviseurs.

21. Τον Νοέμβριο του 1994 ο ενδιαφερόμενος ενημέρωσε το εποπτικό συμβούλιο του δικηγορικού συλλόγου της περιφέρειας του Ρότερνταμ για την πρόθεσή του να εγκατασταθεί ως δικηγόρος στην περιφέρεια αυτή και να δικηγορεί εκεί με την επωνυμία «Arthur Andersen & Co., advocaten en belastingadviseurs».

22. Το εποπτικό συμβούλιο του Ρότερνταμ απέρριψε την αίτηση αυτή με απόφαση της 27ης Ιουλίου 1995.

Θεώρησε ότι, λόγω των δεσμών τους, η εταιρία Arthur Andersen & Co. Belastingadviseurs και η εταιρία Arthur Andersen & Co. Accountants διατηρούσαν «επαγγελματικό συνεταιρισμό» κατά την έννοια του άρθρου 4 του SWV. Το εποπτικό συμβούλιο θεώρησε ότι ο J. C. J. Wouters, συνεταιριζόμενος με την πρώτη εταιρία, είχε

συστήσει «επαγγελματικό συνεταιρισμό» με τη δεύτερη, δηλαδή με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών. Καθόσον όμως αυτός ο επαγγελματικός κλάδος δεν αναγνωρίστηκε από τον ολλανδικό δικηγορικό σύλλογο, ο επαγγελματικός συνεταιρισμός του J. C. J. Wouters με την Arthur Andersen & Co. Belastingadviseurs κρίθηκε αντίθετος προς το άρθρο 4 του SWV.

Επιπλέον, το εποπτικό συμβούλιο έκρινε ότι ο J. C. J. Wouters θα ενεργούσε κατά παράβαση του άρθρου 8 του SWV, αν μετείχε σε επαγγελματικό συνεταιρισμό, η επωνυμία του οποίου περιείχε το όνομα του προσώπου «Arthur Andersen».

23. Ο J. W. Savelbergh είναι δικηγόρος εγγεγραμμένος στον δικηγορικό σύλλογο του Άμστερνταμ.

24. Την άνοιξη του 1995 ενημέρωσε το εποπτικό συμβούλιο του δικηγορικού συλλόγου της περιφέρειας αυτής για την πρόθεσή του να συστήσει επαγγελματικό συνεταιρισμό με την εταιρία Price Waterhouse Belastingadviseurs BV, θυγατρική της διεθνούς εταιρίας Price Waterhouse, η οποία περιλαμβάνει όχι μόνο φορολογικούς συμβούλους, αλλά και ορκωτούς λογιστές.

25. Στις 5 Ιουλίου 1995, το εποπτικό συμβούλιο του Άμστερνταμ έκρινε ότι ο σκοπούμενος από τον J. W. Savelbergh επαγγελματικός συνεταιρισμός αντέκειται προς το άρθρο 4 του SWV.

26. Με δύο αποφάσεις της 21ης και 29ης Νοεμβρίου 1995, το Γενικό Συμβούλιο του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου απέρριψε τις διοικητικές προσφυγές των J. C. J. Wouters, J. W. Savelbergh και της εταιρίας Price Waterhouse Belastingadviseurs BV κατά των αποφάσεων αυτών.

27. Οι πέντε προσφεύγοντες άσκησαν προσφυγή ενώπιον του Arrondissementsrechtbank te Amsterdam (στο εξής: Rechtbank). Ισχυρίστηκαν, μεταξύ άλλων, ότι οι αποφάσεις του Γενικού Συμβουλίου του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου αντέκειντο προς τις διατάξεις της Συνθήκης περί του ανταγωνισμού, της εγκαταστάσεως και της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών.

28. Στις 7 Φεβρουαρίου 1997, το Rechtbank κήρυξε απαράδεκτες τις προσφυγές των Arthur Andersen & Co. Belastingadviseurs και Arthur Andersen & Co. Accountants. Επιπλέον, απέρριψε ως αβάσιμα τα επιχειρήματα των J. C. J. Wouters, J. W. Savelbergh και της εταιρίας Price Waterhouse Belastingadviseurs BV.

29. Το Rechtbank έκρινε ότι οι περί ανταγωνισμού διατάξεις της Συνθήκης δεν είχαν εφαρμογή στις υπό κρίση διαφορές.

Έκρινε ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος είναι νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου που ιδρύθηκε με νόμο προς προ-

ώθηση του γενικού συμφέροντος. Προς τούτο, κάνει χρήση της κανονιστικής αρμοδιότητας που του παρέχει το άρθρο 28 του *Advocatenwet*. Ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος οφείλει να διασφαλίζει, χάριν του γενικού συμφέροντος, τη «μονόπλευρη προστασία των συμφερόντων του πελάτη»⁵ και την ανεξαρτησία του παρέχοντος νομική αρωγή δικηγόρου. Επομένως, ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος δεν είναι, κατά το *Rechtbank*, ένωση επιχειρήσεων κατά την έννοια του άρθρου 85 της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρου 81 ΕΚ).

Όσον αφορά το επιχείρημα που αντλείται από το άρθρο 86 της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρου 82 ΕΚ), το *Rechtbank* έκρινε ότι ο δικηγορικός σύλλογος δεν μπορεί να θεωρηθεί ως επιχείρηση ή όμιλος επιχειρήσεων. Επιπλέον, το άρθρο 28 του *Advocatenwet* ουδώς μεταβιβάζει αρμοδιότητες σε ιδιώτες επιχειρηματίες κατά τρόπο που υπονομεύει την πρακτική αποτελεσματικότητα των άρθρων 85 και 86 της Συνθήκης. Συνεπώς, η εν λόγω διάταξη δεν αντίκειται προς το άρθρο 5, δεύτερο εδάφιο, της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποίησης, άρθρο 10, δεύτερο εδάφιο, ΕΚ), σε συνδυασμό με τα άρθρα 3, στοιχείο ζ', της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποίησης, άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', ΕΚ), 85 και 86 της Συνθήκης.

30. Το *Rechtbank* απέρριψε επίσης την επιχειρηματολογία των προσφευγόντων ότι ο *SWV* αντίκειται προς το δικαίωμα εγκατάστασης [άρθρο 52 της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποίησης, άρθρο 43 ΕΚ)] και την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών [άρθρο 59 της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποίησης, άρθρο 49 ΕΚ)].

⁵ — Ο όρος αυτός, που είναι προδήλως χαρακτηριστικός της ολλανδικής εννόμου τάξεως, φαίνεται να αφορά τη μονόπλευρη υπεργίαση των συμφερόντων του πελάτη.

Κατά το *Rechtbank*, δεν υπάρχει διασυνοριακό στοιχείο στις υπό κρίση διαφορές, οπότε οι εν λόγω διατάξεις δεν έχουν εφαρμογή. Εν πάση περιπτώσει, η απαγόρευση επαγγελματικού συνεταιρισμού δικαιολογείται από επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος και δεν είναι υπέρμετρα περιοριστική. Το *Rechtbank* έκρινε, εξάλλου, ότι, ελλείψει ειδικών κοινοτικών διατάξεων στον τομέα αυτό, τα κράτη μέλη είναι ελεύθερα να θεσπίζουν κανόνες αφορώντες την άσκηση του δικηγορικού επαγγέλματος στην επικράτειά τους, προς διασφάλιση της ανεξαρτησίας του παρέχοντος νομική αρωγή δικηγόρου και της εκ μέρους του μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη.

31. Οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης άσκησαν έφεση κατά της απόφασης του *Rechtbank* ενώπιον του *Raad van State*.

32. Καθού της κύριας δίκης είναι το Γενικό Συμβούλιο του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου. Προς στήριξη των αιτημάτων του, επιτράπηκε η παρέμβαση του *Raad van de Balies van de Europese Gemeenschap* (Συμβουλίου των δικηγορικών συλλόγων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, στο εξής: *CCBE*), ενώσεως βελγικού δικαίου.

33. Με απόφαση της 10ης Αυγούστου 1999, το *Raad van State* επιβεβαίωσε το απαράδεκτο των εφέσεων των εταιριών *Arthur Andersen & Co. Belastingadviseurs* και *Arthur Andersen & Co. Accountants*. Όσον αφορά τις λοιπές εφέσεις, το *Raad van State* έκρινε ότι η επίλυση των διαφορών της

κύριας δίκης εξητάρτο από την ερμηνεία διαφόρων διατάξεων του κοινοτικού δικαίου.

σμού το γεγονός ότι οι θεσπισθέντες από τον εν λόγω φορέα γενικώς δεσμευτικοί κανόνες θεσπίστηκαν από αυτόν δυνάμει νομοθετικής εξουσιοδότησεως και υπό την ιδιότητα ειδικού νομοθετικού οργάνου;

III — Τα προδικαστικά ερωτήματα

34. Συνεπώς, το Raad van State αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και υπέβαλε στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

«1) α) Έχει ο κατά το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρο 81, παράγραφος 1, ΕΚ) όρος “ένωση επιχειρήσεων” την έννοια ότι πρόκειται για ένωση επιχειρήσεων μόνον αν και εφόσον μια ένωση ενεργεί χάριν του συμφέροντος επιχειρηματιών, οπότε για την εφαρμογή της διατάξεως πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ δραστηριοτήτων της ενώσεως χάριν του γενικού συμφέροντος και άλλων δραστηριοτήτων, ή απλώς και μόνον το γεγονός ότι μια ένωση μπορεί να ενεργεί και χάριν του συμφέροντος επιχειρηματιών αρκεί προκειμένου να θεωρηθεί για όλες τις ενεργειές της ως ένωση επιχειρήσεων κατά την έννοια της διατάξεως αυτής;

Έχει σημασία για την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνι-

β) Αν στο πρώτο ερώτημα, στοιχείο α', δοθεί η απάντηση ότι πρόκειται για ένωση επιχειρήσεων μόνον αν και εφόσον μια ένωση ενεργεί χάριν του συμφέροντος επιχειρηματιών, διέπεται τότε — και — από το κοινοτικό δίκαιο το ζήτημα πότε πρόκειται για διασφάλιση του γενικού συμφέροντος και πότε όχι;

γ) Αν στο πρώτο ερώτημα, στοιχείο β', δοθεί η απάντηση ότι το κοινοτικό δίκαιο ασκεί συναφώς επιρροή, μπορεί τότε να θεωρηθεί και ότι η εκ μέρους ενός φορέα όπως είναι ο [ολλανδικός διηγητικός] σύλλογος των Κάτω Χωρών θέσπιση, δυνάμει κανονιστικής αρμοδιότητας για τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας του παρέχοντος νομική αρωγή δικηγόρου καθώς και της μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη, γενικώς δεσμευτικών κανόνων περί συστάσεως επαγγελματιών συνεταιρισμών από δικηγόρους με άλλους επαγγελματίες προστατεύει το γενικό συμφέρον;

2) Αν βάσει των απαντήσεων στο πρώτο ερώτημα, στοιχεία α', β', γ', πρέπει να συναχθεί ότι μια ρύθμιση όπως είναι [ο SWV] πρέπει να θεωρηθεί ως απόφαση

ένωσης επιχειρήσεων κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρου 81, παράγραφος 1, ΕΚ), πρέπει τότε μια τέτοια απόφαση, καθόσον θεσπίζει γενικούς δεσμευτικούς κανόνες για τη σύσταση επαγγελματικών συνεταιρισμών, όπως οι εν προκειμένω, προς διασφάλιση της ανεξαρτησίας του παρέχοντος νομική αρωγή δικηγόρου καθώς και της εκ μέρους του μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη, να θεωρηθεί ότι έχει ως αντικείμενο ή ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του ανταγωνισμού εντός της κοινής αγοράς σε τέτοιο βαθμό ώστε να επηρεάζεται το εμπόριο μεταξύ κρατών μελών;

Για την απάντηση στο ερώτημα αυτό, ποια είναι τα πρόσφορα κριτήρια που απορρέουν από το κοινοτικό δίκαιο;

- 3) Έχει ο κατά το άρθρο 86 της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρο 82 ΕΚ) όρος “επιχείρηση” την έννοια ότι, αν ένας φορέας όπως είναι ο [εθνικός δικηγορικός] σύλλογος πρέπει να θεωρηθεί ως ένωση επιχειρήσεων, πρέπει επίσης ο φορέας αυτός να θεωρηθεί ως επιχείρηση ή όμιλος επιχειρήσεων κατά την έννοια της διατάξεως αυτής, καίτοι δεν αναπτύσσει κανενός είδους οικονομική δραστηριότητα;
- 4) Αν στο προηγούμενο ερώτημα δοθεί καταφατική απάντηση και αν πρέπει να

θεωρηθεί ότι ένας φορέας όπως είναι ο [εθνικός δικηγορικός] σύλλογος κατέχει δεσπόζουσα θέση, εκμεταλλεύεται ένας τέτοιος φορέας καταχρηστικώς τη δεσπόζουσα αυτή θέση αν υποχρεώνει τους υπαγομένους σ’ αυτόν δικηγόρους να συμπεριφέρονται έναντι τρίτων, στην αγορά παροχής νομικών υπηρεσιών, κατά τρόπο που περιορίζει τον ανταγωνισμό;

- 5) Αν ένας φορέας όπως είναι ο εθνικός δικηγορικός σύλλογος πρέπει, για την εφαρμογή των κοινοτικών κανόνων ανταγωνισμού, να θεωρηθεί στο σύνολό του ως ένωση επιχειρήσεων, έχει το άρθρο 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρο 86, παράγραφος 2, ΕΚ) την έννοια ότι στη διάταξη αυτή εμπίπτει επίσης ένας φορέας όπως είναι ο εθνικός δικηγορικός σύλλογος, ο οποίος θεσπίζει, όσον αφορά τον επαγγελματικό συνεταιρισμό δικηγόρων με άλλους επαγγελματίες, γενικούς δεσμευτικούς κανόνες προς διασφάλιση της ανεξαρτησίας του παρέχοντος νομική αρωγή δικηγόρου καθώς και της εκ μέρους τους μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη;
- 6) Αν ένας φορέας όπως είναι ο εθνικός δικηγορικός σύλλογος πρέπει να θεωρηθεί ως ένωση επιχειρήσεων ή ως επιχείρηση ή ως όμιλος επιχειρήσεων, εμποδίζουν τα άρθρα 3, στοιχείο ζ’, της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποίησης, άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ’, ΕΚ), 5, δεύτερο εδάφιο, της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποίησης, άρθρο 10, δεύτερο εδάφιο, ΕΚ) και τα άρθρα 85 και 86 της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρα 81 ΕΚ και 82 ΕΚ) να ορίσει ένα κράτος μέλος ότι ο φορέας αυτός (ή όργανο αυτού) μπορεί να θεσπίζει κανόνες δυναμένους, μεταξύ άλλων, να αφορούν τον συνεταιρισμό δικηγόρων

με άλλους επαγγελματίες, ενώ η κρατική εποπτεία επί της διαδικασίας θεσπίσεως των κανόνων αυτών περιορίζεται στην εξουσία ακυρώσεως μιας τέτοιας ρυθμίσεως, χωρίς η δημόσια αρχή να μπορεί η ίδια να θεσπίσει ρύθμιση στη θέση της ακυρωθείσας;

- 7) Έχουν εφαρμογή για την απαγόρευση του επαγγελματικού συνεταιρισμού μεταξύ δικηγόρων και ορκωτών λογιστών, όπως εν προκειμένω, τόσο οι διατάξεις της Συνθήκης που αφορούν το δικαίωμα εγκαταστάσεως όσο και αυτές που αφορούν την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών ή η Συνθήκη ΕΚ έχει την έννοια ότι η απαγόρευση αυτή πρέπει να πληροί τις προϋποθέσεις είτε των διατάξεων που αφορούν το δικαίωμα εγκαταστάσεως είτε των διατάξεων που αφορούν την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών, για παράδειγμα, ανάλογα με τον τρόπο κατά τον οποίο οι ενδιαφερόμενοι επιθυμούν να διαμορφώσουν στην πράξη τη συνεργασία τους;
- 8) Συνιστά η απαγόρευση της συστάσεως επαγγελματικού συνεταιρισμού μεταξύ δικηγόρων και ορκωτών λογιστών, όπως εν προκειμένω, περιορισμό του δικαιώματος εγκαταστάσεως ή της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών ή και των δύο;
- 9) Αν από την απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα συναχθεί ότι πρόκειται για έναν από τους δύο ή και για τους δύο αναφερθέντες περιορισμούς, δικαιολογείται τότε ο εν προκειμένω περιορισμός για τον λόγο ότι αφορά απλώς ένα “τρόπο πώλησεως” κατά την έννοια της αποφάσεως Keck και Mithouard, οπότε δεν υφίσταται περίπτωση δυσμενούς

διακρίσεως, ή για τον λόγο ότι πληροί τα κριτήρια που το Δικαστήριο ανέπτυξε συναφώς με άλλες αποφάσεις, ιδίως δε με την απόφαση Gebhard;»

IV — Το αντικείμενο των προδικαστικών ερωτημάτων

35. Η αίτηση του Raad van State για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως θέτει πέντε ομάδες ερωτημάτων.

36. Η πρώτη ομάδα ερωτημάτων αφορά την ερμηνεία του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης. Αφορά το ζήτημα αν ένας δικηγορικός σύλλογος, όπως είναι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, ενεργεί κατά παράβαση της διατάξεως αυτής οσάκις αυτός θεσπίζει δεσμευτικό μέτρο που απαγορεύει στους δικηγόρους που δικηγορούν στην επικράτεια του οικείου κράτους μέλους να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών⁶.

37. Η δεύτερη ομάδα ερωτημάτων αφορά το ζήτημα αν ένας δικηγορικός σύλλογος, οσάκις θεσπίζει τέτοιο απαγορευτικό των συνεταιρισμών μέτρο, εκμεταλλεύεται καταχρηστικώς τη δεσπόζουσα θέση του εντός της κοινής αγοράς ή σε ουσιώδες μέρος αυτής,

6 — Πρώτο προδικαστικό ερώτημα, στοιχεία α', β' και γ', καθώς και δεύτερο προδικαστικό ερώτημα.

κατά την έννοια του άρθρου 86 της Συνθήκης⁷.

δικηγορικό σύλλογο μέτρου, όπως είναι το επίμαχο στην κύρια δίκη, αντίκειται προς τις διατάξεις περί εγκαταστάσεως (άρθρο 52) ή ελεύθερης παροχής υπηρεσιών (άρθρο 59) της Συνθήκης¹⁰.

38. Η τρίτη ομάδα ερωτημάτων αφορά την περίπτωση κατά την οποία το επίμαχο στην κύρια δίκη μέτρο θεωρηθεί ως περιορισμός του ανταγωνισμού ή ως καταχρηστική εκμετάλλευση της δεσπόζουσας θέσης. Σ' αυτή την περίπτωση, τίθεται το ζήτημα αν το άρθρο 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης έχει την έννοια ότι η εφαρμογή των κοινοτικών κανόνων περί ανταγωνισμού σε δικηγορικό σύλλογο που θεσπίζει τέτοιο μέτρο μπορεί να αναιρέσει την ειδική αποστολή με την οποία είναι επιφορτισμένος από τις δημόσιες αρχές⁸.

V – Το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης

41. Το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης απαγορεύει «όλες [τις] συμφωνίες μεταξύ επιχειρήσεων, όλες [τις] αποφάσεις ενώσεων επιχειρήσεων και κάθε εναρμονισμένη πρακτική, που δύνανται να επηρεάσουν το εμπόριο μεταξύ κρατών μελών και που έχουν ως αντικείμενο ή ως αποτέλεσμα την παρεμπόδιση, τον περιορισμό ή τη νόθευση του ανταγωνισμού εντός της κοινής αγοράς».

39. Η τέταρτη σειρά ερωτημάτων αφορά τις συνδυασμένες διατάξεις των άρθρων 5, 85 και 86 της Συνθήκης. Αφορά το ζήτημα αν ένα κράτος μέλος ενεργεί κατά παράβαση των διατάξεων αυτών όταν παραχωρεί σ' έναν δικηγορικό σύλλογο την εξουσία θεσπίσεως δεσμευτικών μέτρων, όσον αφορά τη δυνατότητα δικηγόρων που δικηγορούν στην επικράτεια του να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό με ορκωτούς λογιστές, χωρίς το οικείο κράτος μέλος να μπορεί το ίδιο να εκδώσει δικές του αποφάσεις στη θέση των μέτρων που θέσπισε ο δικηγορικός σύλλογος⁹.

42. Οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης φρονούν ότι οι προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου αυτού πληρούνται εν προκειμένω. Τα επιχειρήματά τους είναι τα ακόλουθα.

40. Τέλος, η πέμπτη ομάδα ερωτημάτων αφορά το ζήτημα αν η θέσπιση από τον

Πρώτον, ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος αποτελεί «ένωση επιχειρήσεων». Όπως κάθε επαγγελματικός σύλλογος, διασφαλίζει την προσάσπιση των συλλογικών και ατομικών συμφερόντων των μελών του. Το γεγονός ότι μπορεί να ενεργήσει χάριν του γενικού συμφέροντος ή ότι έχει κανονιστική εξουσία δεν έχει συναφώς σημασία.

7 – Τρίτο και τέταρτο προδικαστικό ερώτημα.

8 – Πέμπτο προδικαστικό ερώτημα.

9 – Έκτο προδικαστικό ερώτημα.

10 – Έβδομο, όγδοο και ένατο προδικαστικό ερώτημα.

Δεύτερον, ο SWV έχει ως αντικείμενο «τον περιορισμό του ανταγωνισμού». Θεσπίστηκε ειδικώς με στόχο να απαγορεύει απολύτως κάθε είδους συνεταιρισμό μεταξύ των δικηγόρων και των ορκωτών λογιστών στις Κάτω Χώρες. Εν πάση περιπτώσει, η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση έχει ως αποτέλεσμα να εμποδίζει τους δικηγόρους και τους ορκωτούς λογιστές να συνιστούν μορφές συνεταιρισμού ικανές να παρέχουν καλύτερες υπηρεσίες σε πελάτες που δρουν σ' ένα περίπλοκο οικονομικό και νομικό περιβάλλον.

Τρίτον, ο SWV μπορεί να επηρεάσει το «μεταξύ κρατών μελών εμπόριο». Οι προσφεύγουσες της κύριας δίκης εταιρίες, όπως τα δικηγορικά γραφεία, ασκούν διεθνείς δραστηριότητες. Παρεμβαίνουν συχνά σε διασυνοριακές συναλλαγές, που αφορούν το νομικό σύστημα διαφόρων κρατών μελών.

43. Ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, ο CCBE, η Επιτροπή και οι περισσότερες παρεμβαίνουσες κυβερνήσεις¹¹ υποστηρίζουν το αντίθετο. Φρονούν ότι ουδόλως παραβιάζεται το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης. Η απαγόρευση των ελαγελματικών συνεταιρισμών που προβλέπει ο SWV αποσκοπεί στη διασφάλιση της ανεξαρτησίας του δικηγόρου και της εκ μέρους του μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη. Δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης, ούτε απαγορεύεται, συνεπώς, κατά οποιονδήποτε τρόπο, από το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης.

44. Επιβάλλεται να εξεταστεί διαδοχικά το προσωπικό και το καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης. Με το πρώτο θα καθοριστεί αν ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένωση επιχειρήσεων. Με το δεύτερο θα εξεταστεί αν η επίδικη της κύριας δίκης απαγόρευση των συνεταιρισμών είναι ικανή να περιορίσει τον ανταγωνισμό εντός της κοινής αγοράς και να επηρεάσει το μεταξύ κρατών μελών εμπόριο. Επιβάλλεται μια εκ προοιμίου παρατήρηση όσον αφορά την έννοια της επιχειρήσεως.

A — Η έννοια της επιχειρήσεως

45. Με τη διάταξή του περί παραπομπής¹², το Raad van State ρητώς διαπίστωσε ότι οι εγγεγραμμένοι στις Κάτω Χώρες δικηγόροι αποτελούν «επιχειρήσεις» κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης.

46. Το αιτούν δικαστήριο υπενθύμισε ότι, στο πλαίσιο του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού, η έννοια της επιχειρήσεως καλύπτει «κάθε φορέα ο οποίος ασκεί οικονομική δραστηριότητα, ανεξάρτητα από το νομικό καθεστώς που τον διέπει και τον τρόπο της χρηματοδοτήσεώς του»¹³. Θεώρησε ότι οι ολλανδοί δικηγόροι εμπίπτουν στον ορισμό αυτό, διότι παρέχουν υπηρεσίες, έναντι αμοιβής, σε δεδομένη αγορά, ήτοι στην αγορά παροχής νομικών υπηρεσιών.

11 — Σύμφωνα με τον Οργανισμό ΕΚ του Δικαστηρίου, κατέθεσαν γραπτές παρατηρήσεις η Γερμανική, η Δανική, η Γαλλική, η Ολλανδική, η Πορτογαλική, η Σουηδική Κυβέρνηση και η Κυβέρνηση του Λιχτενστάιν. Η Λουξεμβουργιανή Κυβέρνηση υπέβαλε προφορικές παρατηρήσεις.

12 — Γαλλική μετάφραση (σ. 10).

13 — Απόφαση της 23ης Απριλίου 1991, C-41/90, Höfner και Elser (Σύλλογη 1991, σ. I-1979, σκέψη 21).

47. Οι παρεμβαίνοντες δεν αμφισβητούν την εκτίμηση του Raad van State επί του σημείου αυτού. Εφόσον το αιτούν δικαστήριο δεν υπέβαλε ερώτημα σχετικά με την ερμηνεία της έννοιας της επιχειρήσεως, λαμβάνομε ως αρχή ότι το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης εφαρμόζεται *rationae personae* στους εγγεγραμμένους στις Κάτω Χώρες δικηγόρους.

48. Ωστόσο, χάριν πληρότητας, διευκρινίζουμε ότι η κατάσταση των ολλανδών δικηγόρων μπορεί να είναι πιο περίπλοκη από πλευράς διατάξεων της Συνθήκης.

49. Συγκεκριμένα, από την ενώπιον του Δικαστηρίου δικογραφία¹⁴ προκύπτει ότι οι εγγεγραμμένοι στις Κάτω Χώρες δικηγόροι μπορούν να ασκούν τις δραστηριότητές τους υπό δύο διαφορετικά νομικά καθεστώτα. Μπορούν να ενεργούν ως ανεξάρτητοι επιχειρηματίες ή ως μισθωτοί. Οι κανόνες της Συνθήκης που εφαρμόζονται στο ελάγγωμα διαφέρουν ανάλογα με το αν ο δικηγόρος εμπίπτει στην πρώτη ή στη δεύτερη κατηγορία.

50. Οι δραστηριότητες που ασκεί ο δικηγόρος επικεντρώνονται συνήθως σε δύο ουσιώδεις λειτουργίες: αφενός, στην παροχή νομικών συμβουλών (που περιλαμβάνει την παροχή νομικών συμβουλών, τη διαπραγμάτευση και τη σύνταξη ορισμένων εγγράφων) και, αφετέρου, στην εκπροσώ-

πηση του πελάτη ενώπιον των δικαστικών και μη δικαστικών αρχών.

51. Οσάκις ο δικηγόρος ασκεί τις δραστηριότητές του ως ανεξάρτητος επιχειρηματίας, παρέχει υπηρεσίες σε δεδομένη αγορά, ήτοι στην αγορά νομικών υπηρεσιών. Ζητεί και λαμβάνει από τους πελάτες του αμοιβή για τις υπηρεσίες του. Επιπλέον, αναλαμβάνει τους χρηματοοικονομικούς κινδύνους που σχετίζονται με την άσκηση της δραστηριότητάς του, διότι, σε περίπτωση ανισοροπίας μεταξύ εξόδων και εσόδων του, καλείται ο ίδιος να υποστεί τα διαχειριστικά ελλείμματα. Σύμφωνα με τα κριτήρια της νομολογίας του Δικαστηρίου¹⁵, ο δικηγόρος πρέπει να χαρακτηριστεί ως «επιχειρηση» κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού.

52. Αντιθέτως, ο δικηγόρος που ασκεί τις δραστηριότητές του ως μισθωτός εμπίπτει σε διαφορετική κατηγορία. Δύο περιπτώσεις είναι πιθανές συναφώς.

Αφενός, ο δικηγόρος μπορεί να παρέχει υπηρεσίες για λογαριασμό και υπό τη διοίκηση άλλου προσώπου, το οποίο του καταβάλει αντιμισθία. Σ' αυτή την περίπτωση, ο δικηγόρος είναι μισθωτός «εργαζόμενος» και, ως τέτοιος, δεν εμπίπτει στον τομέα

14 – Βλ., τη διάταξη περί παραπομπής (μετάφραση στα γαλλικά, σ. 6 και 10), τις γραπτές παρατηρήσεις του διεθνιστικού συλλόγου (παραγράφος 27) και τις γραπτές παρατηρήσεις της Ολλανδικής Κυβερνήσεως (παραγράφος 19).

15 – Αποφάσεις της 18ης Ιουνίου 1998, C-35/96, Επιτροπή κατά Ιταλίας (Συλλογή 1998, σ. I-3851, σκέψεις 36 έως 38, στο εξής: απόφαση CNSD), και της 12ης Σεπτεμβρίου 2000, C-180/98 à C-184/98, Pavlov κ.λπ. (Συλλογή 2000, σ. I-6451, σκέψεις 73 έως 77, στο εξής: απόφαση Pavlov).

εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού¹⁶. Αφετέρου, είναι δυνατόν ο μισθωτός δικηγόρος να μην ασκεί όντως τη δραστηριότητά του υπό τη διοίκηση του εργοδότη του και η αντιμισθία του να συνδέεται άμεσα με τις ζημίες και τα κέρδη του εργοδότη. Σ' αυτή την περίπτωση, ο δικηγόρος εμπίπτει στους «τομείς που βρίσκονται στο μεταίχμιο», τους οποίους αναφέρει ο γενικός εισαγγελέας Jacobs με τις προτάσεις του επί της υποθέσεως Ρανλιον¹⁷.

55. Θα εκκινήσουμε, συνεπώς, από την αρχή ότι οι εγγεγραμμένοι στις Κάτω Χώρες δικηγόροι αποτελούν επιχειρήσεις κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού.

B — Η έννοια της ενώσεως επιχειρήσεων

53. Επιπλέον, η ύπαρξη δύο διαφορετικών νομικών καθεστώτων στις Κάτω Χώρες ενδέχεται να επηρεάσει την ερμηνεία της έννοιας της «ενώσεως επιχειρήσεων». Συγκεκριμένα, είναι πιο λεπτό το ζήτημα αν μια επαγγελματική οργάνωση στην οποία ανήκουν ταυτόχρονα επιχειρήσεις και μισθωτοί αποτελεί ένωση επιχειρήσεων κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης¹⁸.

56. Το πρώτο προδικαστικό ερώτημα αφορά την έννοια της ενώσεως επιχειρήσεων.

54. Ωστόσο, εφόσον στο Δικαστήριο δεν υποβλήθηκε ζήτημα ερμηνείας υπ' αυτήν την έννοια, δεν απόκειται σε μας να λάβουμε θέση επί των διαφόρων αυτών ζητημάτων. Εν πάση περιπτώσει, μια τέτοια εξέταση θα ήταν αδύνατη, καθόσον η δικογραφία δεν περιέχει κανένα στοιχείο για να γνωρίζουμε ακριβώς το καθεστώς των μισθωτών δικηγόρων στις Κάτω Χώρες.

57. Το Raad van State ερωτά αν το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης έχει την έννοια ότι ο ορισμός της ενώσεως επιχειρήσεων εφαρμόζεται σε δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, οσάκις αυτός θεσπίζει, δυνάμει νομοθετικής εξουσιοδότησεως, δεσμευτικά μέτρα που απαγορεύουν στους δικηγόρους να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με ορκωτούς λογιστές, προς διασφάλιση της ανεξαρτησίας του δικηγόρου και της εκ μέρους του μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη.

16 — Απόφαση της 16ης Σεπτεμβρίου 1999, C-22/98, Becu κ.λπ. (Συλλογή 1999, σ. I-5665, σημεία 24 έως 26).

17 — Σημείο 112.

18 — Το ζήτημα τέθηκε στην υπόθεση Ρανλιον. Δεν ήταν όμως αναγκαίο να ληθεί για να δοθεί απάντηση στα υποβληθέντα προδικαστικά ερωτήματα (βλ. τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Jacobs επ' αυτής της υποθέσεως, σημείο 125).

58. Το αιτούν δικαστήριο αντιμετωπίζει το ακόλουθο πρόβλημα¹⁹.

19 — Διάταξη περί παρακομπής (μετάφραση στα γαλλικά, σ. 5 και 11).

59. Εξηγεί ότι, σύμφωνα με τις αιτιολογικές σκέψεις του *Advocatenwet*, ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος υποχρεούται να ασκεί την κανονιστική του αρμοδιότητα χάριν του γενικού συμφέροντος. Οφείλει να διασφαλίζει την πρόσβαση των πολιτών στο δίκαιο και στη δικαιοσύνη. Ωστόσο, δυνάμει του άρθρου 26 του *Advocatenwet*, ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος έχει ως αποστολή την προάσπιση των δικαιωμάτων και των συμφερόντων των δικηγόρων. Ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος ασκεί, επομένως, την κανονιστική του αρμοδιότητα, με σκοπό την προώθηση των συλλογικών και των ατομικών συμφερόντων των μελών του.

60. Λαμβανομένων υπόψη των στοιχείων αυτών, το αιτούν δικαστήριο υποβάλλει διάφορα ερωτήματα. Ερωτά:

(1) αν το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης απαιτεί να γίνεται διάκριση μεταξύ των δραστηριοτήτων του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου, οπότε ο σύλλογος αυτός χαρακτηρίζεται ως ένωση επιχειρήσεων μόνον εφόσον ενεργεί χάριν του συμφέροντος των μελών του· ή αν, αντιθέτως, απλώς και μόνον το γεγονός ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος μπορεί να ασκεί την κανονιστική του αρμοδιότητα χάριν του συμφέροντος των μελών του αρκεί προκειμένου να χαρακτηριστεί για όλες τις ενέργειές του ως ένωση επιχειρήσεων (πρώτο ερώτημα, στοιχείο α')

(2) αν το γεγονός ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος έχει κανονιστική εκ του νόμου αρμοδιότητα έχει σημασία για τον ενδεχόμενο χαρακτηρισμό του ως ενώ-

σεως επιχειρήσεων (πρώτο ερώτημα, στοιχείο α')

(3) αν, στην περίπτωση που πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ των δραστηριοτήτων του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου, καθορίζει το κοινοτικό δίκαιο το ζήτημα πότε ένας επαγγελματικός φορέας ενεργεί χάριν του γενικού συμφέροντος και πότε ενεργεί χάριν του συμφέροντος των μελών του (πρώτο ερώτημα, στοιχείο β')

(4) αν, στην περίπτωση που το κοινοτικό δίκαιο καθορίζει τις περιπτώσεις κατά τις οποίες ένας επαγγελματικός φορέας ενεργεί χάριν του γενικού συμφέροντος, εμπίπτει στο «γενικό συμφέρον», κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου, η θέσπιση από τον ολλανδικό δικηγορικό σύλλογο δεσμευτικών μέτρων που απαγορεύουν στα μέλη του να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό με ορκωτούς λογιστές για τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας του δικηγόρου και της μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη (πρώτο ερώτημα, στοιχείο γ')

61. Η έννοια της ενώσεως επιχειρήσεων δεν ορίζεται από τη Συνθήκη. Κατά κανόνα, η ένωση αποτελείται από επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου και είναι επιφορτισμένη με την εκπροσώπηση και την υπεράσπιση των κοινών συμφερόντων τους έναντι των λοιπών επιχειρηματιών, των κυβερνητικών φορέων και του κοινού γενικότερα²⁰.

20 – Waelbroeck, M., και Frignani, A., *Commentaire J. Megret. Le droit de la CE, volume 4. Concurrence*, εκδόσεις του université de Bruxelles, Βρυξέλλες, 1997, δεύτερη έκδοση (παράγραφος 128).

62. Η έννοια της ενώσεως επιχειρήσεων ασκεί ωστόσο μια ιδιαίτερη λειτουργία στο πλαίσιο του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης.

Σκοπός της είναι να μη διαφεύγουν οι επιχειρήσεις από τους κανόνες ανταγωνισμού λόγω μόνον του τρόπου με τον οποίο συντονίζουν τη συμπεριφορά τους στην αγορά. Για να διασφαλιστεί η αποτελεσματικότητα της αρχής αυτής, στο άρθρο 85, παράγραφος 1, εμπίπτουν όχι μόνον οι άμεσοι τρόποι συντονισμού των συμπεριφορών μεταξύ επιχειρήσεων (οι συμφωνίες και οι εναρμονισμένες πρακτικές), αλλά και οι θεσμοποιημένες μορφές συνεργασίας, δηλαδή οι καταστάσεις όπου οι επιχειρηματίες ενεργούν μέσω συλλογικής οντότητας ή κοινού οργάνου.

63. Το Δικαστήριο επελήφθη συχνά διαφορών σχετικά με ενώσεις καθαρά εμπορικού χαρακτήρα. Η υπόθεση CNSD είναι η πρώτη υπόθεση στην οποία το Δικαστήριο εφάρμοσε την έννοια της ενώσεως επιχειρήσεων σε επαγγελματικό σύλλογο ²¹.

21 – Η Επιτροπή εξέδωσε τρεις αποφάσεις σχετικά με τα ελευθέρια επαγγέλματα: την απόφαση 93/438/ΕΟΚ, της 30ής Ιουνίου 1993, σχετικά με τη διαδικασία εφαρμογής του άρθρου 85 της Συνθήκης ΕΟΚ (IV/33.407 – CNSD) (ΕΕ L 203, σ. 27)· την απόφαση 95/188/ΕΚ της 30ής Ιανουαρίου 1995, σχετικά με τη διαδικασία εφαρμογής του άρθρου 85 της Συνθήκης ΕΚ (IV/33.686 – COAPI) (ΕΕ L 122, σ. 37)· την απόφαση της 7ης Απριλίου 1999, σχετικά με τη διαδικασία εφαρμογής του άρθρου 85 της Συνθήκης ΕΚ (IV/36147 – Κώδικας δεοντολογίας του ΣΕΠ) (ΕΕ L 106, σ. 14). Η τελευταία απόφαση ακυρώθηκε μερικώς με απόφαση του Πρωτοδικείου της 28ης Μαρτίου 2001, T-144/99, Institut des mandataires agréés κατά Επιτροπής (Σύλλογος 2001, σ. Π-1087).

64. Λαμβανομένης υπόψη της σημασίας της υποθέσεως αυτής για την υπό κρίση διαφορά, επιβάλλεται να υπομνηστούν τα κύρια στοιχεία της.

65. Η δραστηριότητα του εκτελωνιστή είναι ελεύθερο επάγγελμα στην Ιταλία ²². Προς άσκηση της δραστηριότητας αυτής απαιτείται άδεια και εγγραφή στο εθνικό μητρώο. Σε περιφερειακό επίπεδο, η εποπτεία της δραστηριότητας των εκτελωνιστών ασκείται από τα περιφερειακά συμβούλια, τα οποία εποπτεύονται από το Εθνικό Συμβούλιο Εκτελωνιστών (το CNSD). Βάσει της ιταλικής νομοθεσίας, το CNSD είναι, μεταξύ άλλων, επιφορτισμένο με τη σύνταξη του πίνακα αμοιβών των παρεχομένων από τους εκτελωνιστές επαγγελματικών υπηρεσιών.

Η Επιτροπή άσκησε προσφυγή λόγω παραβάσεως κατά της Ιταλικής Δημοκρατίας. Της προσήψε ότι παρέβη τις συνδυασμένες διατάξεις των άρθρων 5 και 85 της Συνθήκης, επιβάλλοντας στο CNDS τον καθορισμό υποχρεωτικού πίνακα αμοιβών για όλους τους εκτελωνιστές.

66. Ένα από τα ζητήματα που ανέκυψαν στο πλαίσιο της διαφοράς ήταν αν το CNDS αποτελούσε ένωση επιχειρήσεων κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της

22 – Απόφαση CNSD (σκέψη 34).

Συνθήκης. Συναφώς, το Δικαστήριο προσδιόρισε από την προγενέστερη νομολογία του²³ δύο κριτήρια για τον ορισμό, που συνδέονται με τη *σύνθεση* και το *νομικό πλαίσιο* των δραστηριοτήτων του φορέα.

67. Όσον αφορά το πρώτο κριτήριο, το Δικαστήριο θεώρησε ότι τα μέλη του CNSD ήταν «εκπρόσωποι των επαγγελματιών εκτελωνιστών»²⁴.

Το Δικαστήριο τόνισε ότι «μέλη του CNSD είναι μόνον εκτελωνιστές εγγεγραμμένοι στα μητρώα, καθόσον εκλέγονται μεταξύ των μελών των περιφερειακών συμβουλίων, στα οποία μετέχουν μόνον εκτελωνιστές»²⁵. Υπογράμμισε επίσης ότι, κατόπιν της τροποποίησης του 1992, «ο γενικός διευθυντής τελωνείων δεν μετέχει πλέον στο CNSD ως πρόεδρος»²⁶. Τέλος, προέκρινε ότι «ο Ιταλός Υπουργός Οικονομικών, ο οποίος είναι επιφορτισμένος με την εποπτεία της οικείας επαγγελματικής οργάνωσης, δεν μπορεί να επέμβει κατά την ανάδειξη των μελών των περιφερειακών συμβουλίων και του CNSD»²⁷.

68. Όσον αφορά το δεύτερο κριτήριο, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι «τίποτε στην

οικεία εθνική κανονιστική ρύθμιση δεν εμποδίζει [τα μέλη του CNSD] να ενεργούν προς το αποκλειστικό συμφέρον του επαγγέλματος»²⁸.

Τόνισε ότι, όταν το CNSD κατάρτιζε τον πίνακα αμοιβών για τις παρεχόμενες υπηρεσίες βάσει των προτάσεων των περιφερειακών συμβουλίων, «καμιά διάταξη στην επίμαχη εθνική νομοθεσία δεν υποχρεώνει ούτε και παροτρύνει τα μέλη τόσο του CNSD όσο και των περιφερειακών συμβουλίων να λάβουν υπόψη κριτήρια δημοσίου συμφέροντος»²⁹.

69. Επομένως, το CNSD θεωρήθηκε ως ένωση επιχειρήσεων λόγω του ότι:

«τα μέλη του CNSD δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως ανεξάρτητοι εμπειρογνώμονες [...] και δεν υποχρεούνται εκ του νόμου να καθορίζουν τους πίνακες αμοιβών λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνον τα συμφέροντα των επιχειρήσεων ή των ενώσεων επιχειρήσεων του τομέα που τους έχει ορίσει, αλλά και το γενικό συμφέρον, καθώς και τα συμφέροντα των επιχειρήσεων των άλλων τομέων ή των χρηστών των εν λόγω υπηρεσιών»³⁰.

70. Από την απόφαση αυτή προκύπτει ότι ένας φορέας δεν χαρακτηρίζεται ως ένωση

23 – Μεταξύ άλλων, τις αποφάσεις της 17ης Νοεμβρίου 1993, C-185/91, Reiff (Συλλογή 1993, σ. I-5801), της 9ης Ιουνίου 1994, C-153/93, Delta Schifffahrts- und Speditionsgesellschaft (Συλλογή 1994, σ. I-2517), της 5ης Οκτωβρίου 1995, C-96/94, Centro Servizi Spediroto (Συλλογή 1995, σ. I-2883), και της 17ης Οκτωβρίου 1995, C-140/94, C-141/94, C-142/94, DIP κ.λπ. (Συλλογή 1995, σ. I-3257).

24 – Απόφαση CNSD (σκέψη 41).

25 – Ό.π. (σκέψη 42).

26 – Ό.π. (σκέψη 42).

27 – Ό.π. (σκέψη 42).

28 – Ό.π. (σκέψη 41).

29 – Ό.π. (σκέψη 43).

30 – Ό.π. (σκέψη 44).

επιχειρήσεων κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης όταν, αφενός, απαρτίζεται κατά πλειοψηφία από εκπροσώπους της δημοσίας αρχής και, αφετέρου, υποχρεούται εκ του νόμου να λαμβάνει τις αποφάσεις του τρουμένων ορισμένων κριτηρίων δημοσίου συμφέροντος³¹.

71. Η εφαρμογή των δύο αυτών κριτηρίων επιβάλλεται στον ολλανδικό δικηγορικό σύλλογο.

72. Όσον αφορά τη σύνθεση, ο *Advocatenwet* προβλέπει ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος και οι δικηγορικοί σύλλογοι των περιφερειών των Πρωτοδικείων διοικούνται, αντιστοίχως, από το Γενικό Συμβούλιο και τα εποπτικά συμβούλια³². Τα μέλη του εποπτικού συμβουλίου εκλέγονται από τα μέλη του δικηγορικού συλλόγου της οικείας περιφέρειας του Πρωτοδικείου³³. Τα μέλη του Γενικού Συμβουλίου εκλέγονται από το Σώμα των εκπροσώπων³⁴, τα μέλη του οποίου εκλέγονται στο πλαίσιο συνεδριάσεων των δικηγορικών συλλόγων των περιφερειών των Πρωτοδικείων³⁵. Το γράμμα του άρθρου 24, παράγραφος 1, του *Advocatenwet* επιβεβαιώνει ότι μόνον οι δικηγόροι μπορούν να εκλεγούν μέλη του Γενικού Συμβουλίου, του Σώματος των εκπροσώπων και των εποπτικών συμβουλίων.

Συνεπώς, τα διοικητικά όργανα του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου αποτελούνται

αποκλειστικά από δικηγόρους, οι οποίοι εκλέγονται από μέλη του επαγγέλματος. Επιπλέον, η υποβληθείσα ενώπιον του Δικαστηρίου δικογραφία³⁶ τονίζει ότι το Στέμμα και ο Υπουργός Δικαιοσύνης δεν μπορούν να επέμβουν κατά την ανάδειξη των μελών των εποπτικών συμβουλίων, του Σώματος των εκπροσώπων και του Γενικού Συμβουλίου.

73. Όσον αφορά το δεύτερο κριτήριο, οι γραπτές παρατηρήσεις που κατέθεσαν τα διάδικα μέρη κατά την έγγραφη διαδικασία περιείχαν λίγα πληροφοριακά στοιχεία. Κατά την προφορική διαδικασία, καλέσαμε τους εκπροσώπους του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου να εξηγήσουν λεπτομερώς τα επιχειρήματά τους. Τους ρωτήσαμε αν υπάρχουν στο ολλανδικό δίκαιο δεσμευτικές διατάξεις που επιβάλλουν στον ολλανδικό δικηγορικό σύλλογο να λαμβάνει υπόψη κριτήρια δημοσίου συμφέροντος κατά την άσκηση της κανονιστικής του αρμοδιότητας.

Επ' αυτού, η Ολλανδική Κυβέρνηση υπενθύμισε ότι, βάσει του άρθρου 30 του *Advocatenwet*, το Στέμμα έχει την εξουσία ακυρώσεως των ρυθμίσεων που θέσπισε ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, όταν αντίκεινται προς το γενικό συμφέρον. Ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος υπογράμμισε ότι τα άρθρα 26 και 28 του *Advocatenwet* επιβάλλουν στα διοικητικά τους όργανα να ασκούν τις αρμοδιότητές τους χάριν «της προσήκουσας ασκήσεως του επαγγέλματος».

74. Αυτά τα δύο στοιχεία δεν μας πείθουν.

31 – Βλ., επίσης, την απόφαση *Pavlov* (σκέψη 87).

32 – Άρθρα 18, παράγραφος 1, και 22, παράγραφος 1, του *Advocatenwet*.

33 – Άρθρο 22, παράγραφος 2, του *Advocatenwet*.

34 – Άρθρο 19, παράγραφος 1, του *Advocatenwet*.

35 – Άρθρο 20, παράγραφος 1, του *Advocatenwet*.

36 – Βλ. την διάταξη περί παραπομπής (γαλλική μετάφραση, σ. 5) και τις γραπτές παρατηρήσεις των προσφευγόντων της κύριας δίκης (παράγραφος 43).

Αφενός, η ακυρωτική εξουσία του Στέμματος, παρότι υπαρκτή, δεν παύει να είναι τυχαία. Όπως υπογράμμισαν οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης, η ύπαρξη ενός τέτοιου ελέγχου δεν σημαίνει ότι ο δικηγορικός σύλλογος υποχρεούται εκ του νόμου να εκφράσει θετικά το γενικό συμφέρον κατά την άσκηση της κανονιστικής του αρμοδιότητας. Αφετέρου, η φράση «χάριν της προσήκουσας ασκήσεως του επαγγέλματος» στερείται ακριβείας και δεν θέτει, καθεαυτήν, κανένα κριτήριο. Τα στοιχεία που προσκομίζει το αιτούν δικαστήριο³⁷ αποδεικνύουν, εξάλλου, ότι ο όρος μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση από τον ολλανδικό δικηγορικό σύλλογο για την προάσπιση των κοινών συμφερόντων των εγγεγραμμένων στις Κάτω Χώρες δικηγόρων.

Επιβάλλεται, συνεπώς, η διαπίστωση ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, οσάκις ασκεί την κανονιστική του αρμοδιότητα, δεν υποχρεούται, δυνάμει διατάξεων του ολλανδικού δικαίου, να λαμβάνει υπόψη «το γενικό συμφέρον, καθώς και τα συμφέροντα των επιχειρήσεων των άλλων τομέων ή των χρηστών των εν λόγω υπηρεσιών»³⁸.

75. Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, ο δικηγορικός σύλλογος πρέπει, συνεπώς, να χαρακτηριστεί ως ένωση επιχειρήσεων κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης.

76. Οι περισσότεροι παρεμβαίνοντες αμφισβήτησαν ωστόσο τη δυνατότητα να καταλήξουμε σε τέτοιο συμπέρασμα. Προέβαλαν τρεις ομάδες επιχειρημάτων, που απηχούν

τις ανησυχίες που εξέφρασε το αιτούν δικαστήριο με τα προδικαστικά του ερωτήματα. Τα επιχειρήματά τους είναι τα ακόλουθα.

Πρώτον, ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος δεν ασκεί οικονομική δραστηριότητα. Πρόκειται για νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου επιφορτισμένο με τη θέσπιση κανόνων δεοντολογίας.

Δεύτερον, ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος αποτελεί «υποδιαίρεση» του κράτους και, ως εκ τούτου, έχει προνόμια δημοσίας εξουσίας. Έχει εξουσία να νομοθετεί (κανονιστική εξουσία), εξουσία να κρίνει (πειθαρχική εξουσία) και, γενικώς, εξουσία εποπτείας της συμπεριφοράς των μελών του.

Τρίτον, ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος είναι επιφορτισμένος με αποστολή γενικού συμφέροντος που συνδέεται με την εύρυθμη λειτουργία της δικαιοσύνης. Η αποστολή αυτή είναι αναγκαία σ' ένα κράτος δικαίου. Ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, όπως οι δικηγορικοί σύλλογοι σε άλλα κράτη μέλη, είναι επιφορτισμένος με τη διασφάλιση της προσήκουσας προσβάσεως των πολιτών στο δίκαιο και στη δικαιοσύνη, τη διασφάλιση της ακεραιότητας των δικηγόρων, τη διασφάλιση της προσήκουσας ασκήσεως του δικηγορικού επαγγέλματος και τη διατήρηση της εμπιστοσύνης του κοινού έναντι του επαγγέλματος.

Ο CCBE και η Γαλλική Κυβέρνηση υιοθετούν ενδιάμεση θέση. Ισχυρίζονται ότι είναι αναγκαίο να γίνεται διάκριση μεταξύ των

37 – Διάταξη περί παραπομπής (γαλλική μετάφραση, σ. 5 και 11).

38 – Απόφαση CNSD (σκέψη 44).

δραστηριοτήτων του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου, ώστε να εφαρμόζονται οι κανόνες του ανταγωνισμού όταν ενεργεί αποκλειστικά χάριν του συμφέροντος των μελών του. Αυτό δεν συντρέχει εν προκειμένω, διότι η απαγόρευση του επίμαχου στην κύρια δίκη επαγγελματικού συνεταιρισμού αποσκοπεί στη διασφάλιση, χάριν του γενικού συμφέροντος, της ανεξαρτησίας του δικηγόρου και της μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη.

77. Το πρώτο επιχείρημα των διαδίκων μερών, αντλούμενο από τη ρύθμιση που διέπει τον ολλανδικό δικηγορικό σύλλογο, δεν μπορεί να γίνει δεκτό.

Συγκεκριμένα, από της εκδόσεως της αποφάσεως BNIC δεν αμφισβητείται ότι «το νομικό πλαίσιο στο οποίο συνάπτονται αυτές οι συμφωνίες [μεταξύ επιχειρήσεων] και λαμβάνονται αυτές οι αποφάσεις [ενώσεως επιχειρήσεων], καθώς και ο νομικός χαρακτηρισμός που δίνεται στο πλαίσιο αυτό, από τις διάφορες εθνικές έννομες τάξεις, δεν επηρεάζουν τη δυνατότητα εφαρμογής των κοινοτικών κανόνων ανταγωνισμού και, ιδίως, του άρθρου 85 της Συνθήκης»³⁹.

Επιπλέον, δεν είναι αναγκαίο ένας φορέας να ασκεί ο ίδιος οικονομική δραστηριότητα για να χαρακτηριστεί ως ένωση επιχειρήσεων⁴⁰. Το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης έχει εφαρμογή επί ενώσεων επι-

χειρήσεων, κατά το μέτρο που η δική τους δραστηριότητα ή η δραστηριότητα των επιχειρήσεων που είναι μέλη τους τείνει στην παραγωγή των αποτελεσμάτων που η διάταξη αυτή επιδιώκει να απαλειφεί⁴¹.

78. Όσον αφορά το δεύτερο επιχείρημα, διαπιστώσαμε ήδη ότι τα διοικητικά όργανα του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου αποτελούνται αποκλειστικά από ιδιώτες επιχειρηματίες και ότι οι εθνικές αρχές δεν μπορούν να επέμβουν κατά τη διαδικασία λήψεως αποφάσεων. Υπ' αυτές τις συνθήκες, ο δικηγορικός σύλλογος δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως κρατικό όργανο κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου.

Δεν έχει, εξάλλου, σημασία το γεγονός ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος έχει κανονιστική και πειθαρχική εξουσία. Το συμπέρασμα αυτό απορρέει από τις αποφάσεις CNSD και Pavlov.

Με την απόφαση Pavlov, το Δικαστήριο χαρακτήρισε ως ένωση επιχειρήσεων τον σύλλογο των ειδικευμένων ιατρών στις Κάτω Χώρες, ενώ ο σύλλογος αυτός είχε, όπως ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, κανονιστικές αρμοδιότητες που του είχαν δοθεί εκ του νόμου⁴². Ομοίως, το CNSD θεωρήθηκε ως ένωση επιχειρήσεων, ενώ είχε πειθαρχική εξουσία δυνάμει της ιταλικής νομοθεσίας. Ο

39 – Απόφαση της 30ής Ιανουαρίου 1985, 123/83, BNIC (Σύλλογος 1985, σ. 391, σκέψη 17). Βλ., επίσης, τις αποφάσεις CNSD (σκέψη 40) και Pavlov (σκέψη 85).

40 – Αποφάσεις της 29ης Οκτωβρίου 1980, 209/78, Van Landewyck κ.λπ. κατά Επιτροπής (Σύλλογος 1980, σ. 3125, σκέψεις 87 και 88), και της 8ης Νοεμβρίου 1983, 96/82 έως 102/82, 104/82, 105/82, 108/82 έως 110/82, IAZ κ.λπ. κατά Επιτροπής (Σύλλογος 1983, σ. 3369, σκέψεις 19 και 20).

41 – Απόφαση της 15ης Μαΐου 1975, 71/74, Frubo κατά Επιτροπής (Σύλλογος 1975, σ. 563, σκέψη 30): προπαρατεθείσα απόφαση Van Landewyck κ.λπ. κατά Επιτροπής (σκέψη 88), και προπαρατεθείσα απόφαση IAZ κ.λπ. κατά Επιτροπής (σκέψη 20).

42 – Απόφαση Pavlov (σκέψεις 84 και 87). Το Δικαστήριο έλαβε ομοίως όσον αφορά την έννοια της επιχειρήσεως. Έκρινε ότι οι διατάξεις του άρθρου 86 της Συνθήκης έχουν εφαρμογή στην κανονιστική δραστηριότητα δημόσιας επιχειρήσεως τηλεπικοινωνιών (απόφαση της 20ής Μαρτίου 1985, 41/83, Italcum κατά Επιτροπής, Σύλλογος 1985, σ. 873, σκέψεις 16 έως 20).

οργανισμός αυτός είχε την εξουσία επιβολής στα μέλη του πειθαρχικών ποινών, οι οποίες άρχιζαν από την επίπληξη που έφθαναν μέχρι την οριστική διαγραφή από το εθνικό μητρώο εκτελωνιστών⁴³.

79. Το τέταρτο επιχείρημα των διαδίκων μερών είναι επίσης αβάσιμο. Στηρίζεται στην πρόταση ότι ένας φορέας που είναι επιφορτισμένος με αποστολή γενικού συμφέροντος δεν εμπίπτει *αντόματα* στο πεδίο εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού, λόγω της ειδικής αποστολής που του ανατέθηκε.

80. Τούτο όμως δεν ευσταθεί.

Στο πλαίσιο του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού, η έννοια της επιχειρήσεως καλύπτει «κάθε οντότητα η οποία ασκεί οικονομική δραστηριότητα»⁴⁴. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, μια οντότητα δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής των κανόνων του ανταγωνισμού μόνον όταν η εν λόγω δραστηριότητα δεν έχει οικονομικό χαρακτήρα⁴⁵. Αντιθέτως, μια οντότητα πρέπει να χαρακτηρηστεί ως επιχείρηση όταν ασκεί

δραστηριότητα την οποία μπορεί να ασκήσει, τουλάχιστον κατ' αρχήν, ιδιώτης επιχειρηματίας με κερδοσκοπικό σκοπό⁴⁶. Σ' αυτή την περίπτωση, δεν έχει μεγάλη σημασία το αν της έχει ανατεθεί αποστολή γενικού συμφέροντος ή αποστολή δημοσίου συμφέροντος⁴⁷. Οι περιορισμοί που επιβάλλει το κράτος δεν έχουν ως αποτέλεσμα να μην υπόκειται η οντότητα στο κοινοτικό δίκαιο του ανταγωνισμού, αλλά θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν, ενδεχομένως, τη χορήγηση αποκλειστικών ή ειδικών δικαιωμάτων κατά την έννοια του άρθρου 90 της Συνθήκης⁴⁸.

Η ίδια διαπίστωση επιβάλλεται σχετικά με τις ενώσεις επιχειρήσεων. Με την υπόθεση BNIC, το Δικαστήριο δεν θεώρησε ότι η ανάθεση από το κράτος σε μια επαγγελματική οργάνωση αποστολής δημοσίου συμφέροντος εμποδίζει την εφαρμογή του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης⁴⁹.

81. Τέλος, το τελευταίο επιχείρημα που προβάλλουν ορισμένοι παρεμβαίνοντες καλεί το Δικαστήριο να υιοθετήσει ένα είδος λειτουργικής ερμηνείας της έννοιας της ενώσεως επιχειρήσεων. Οι παρεμβαίνοντες

43 — Βλ., την απόφαση CNSD (σκέψη 7) και τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Κοσκιά επί της υποθέσεως αυτής (σημείο 71).

44 — Προπαρατεθείσα απόφαση Höfner και Elser (σκέψη 21).

45 — Αυτό συντρέχει στη περίπτωση φορέων επιφορτισμένων με τη διαχείριση ορισμένων υποχρεωτικών συστημάτων κοινωνικής ασφαλίσεως, τα οποία στηρίζονται στην αρχή της εθνικής αλληλεγγύης (απόφαση της 17ης Φεβρουαρίου 1993, C-159/91 και C-160/91, Poucet και Pistre, Συλλογή 1993, σ. I-637, σκέψη 18), και των φορέων η δραστηριότητα των οποίων αποτελεί αποστολή γενικού συμφέροντος που εμπίπτει στις οικιακές λειτουργίες του κράτους και η οποία, λόγω της φύσεώς της, των κανόνων στους οποίους υπόκειται και του ανακεimenού της, συνδέεται με την άσκηση προνομίων δημοσίας εξουσίας (αποφάσεις της 19ης Ιανουαρίου 1994, C-364/92, SAT Fluggesellschaft, Συλλογή 1994, σ. I-43, σκέψη 30, και της 18ης Μαρτίου 1997, C-343/95, Diego Cali & Figli, Συλλογή 1997, σ. I-1547, σκέψεις 22 και 23).

46 — Βλ. τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Tesaro επί της προπαρατεθείσας αποφάσεως Poucet και Pistre (σημείο 8).

47 — Βλ. τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Jacobs επί της υποθέσεως Albany (απόφαση της 21ης Σεπτεμβρίου 1999, C-67/96, Συλλογή 1999, σ. I-5751, σημείο 312).

48 — Βλ., μεταξύ άλλων, την απόφαση της 16ης Νοεμβρίου 1995, C-244/94, Fédération française des sociétés d'assurances κ.λπ. (Συλλογή 1995, σ. I-4013, σκέψη 20) την προπαρατεθείσα απόφαση Albany (σκέψη 86) και την προπαρατεθείσα απόφαση Pavlov (σκέψη 118).

49 — Βλ. την έκθεση ακροατηρίου επί της προπαρατεθείσας υποθέσεως BNIC (παράγραφος 1.1), την απόφαση (σκέψη 16), καθώς και την απόφαση 82/896/ΕΟΚ της Επιτροπής, της 15ης Δεκεμβρίου 1982, σχετικά με τη διαδικασία εφαρμογής του άρθρου 85 της Συνθήκης ΕΟΚ (IV/29.883 — UGAI/BNIC) (ΕΕ L 379, σ. 1, σημεία 2 και 3 των αιτιολογικών σκέψεων).

αυτοί προτείνουν να γίνει διάκριση μεταξύ των διαφόρων δραστηριοτήτων που ασκεί ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος ανάλογα με τη φύση του συμφέροντος που επιδιώκει το μέτρο και να θεωρηθεί ότι η οντότητα αποτελεί ένωση επιχειρήσεων μόνον όταν ενεργεί προς το αποκλειστικό συμφέρον των μελών του.

82. Δεν συμφωνούμε με την άποψη αυτή.

83. Αφενός, στο παρόν στάδιο της συλλογιστικής, το Δικαστήριο καλείται μόνο να ορίσει το προσωπικό πεδίο εφαρμογής του δικαίου του ανταγωνισμού. Πρόκειται απλώς να εξατομικευθούν οι επιχειρηματίες στους οποίους έχουν εφαρμογή τα άρθρα 85 έως 90 της Συνθήκης.

Το Δικαστήριο δεν μπορεί όμως να ακολουθήσει περιοριστική προσέγγιση ήδη από αυτό το στάδιο της ανάλυσεως. Οι αποφάσεις CNSD και Ρανιον καθόρισαν σαφώς τις συνθήκες υπό τις οποίες ένας οργανισμός μπορεί να μην εμπίπτει στο άρθρο 85 της Συνθήκης. Πρόκειται για τις περιπτώσεις όπου η οντότητα, λόγω της συνθέσεώς της και του νομικού πλαισίου των δραστηριοτήτων της, πρέπει να θεωρηθεί ως κρατικό όργανο. Αντιθέτως, εφόσον ένας οργανισμός, όπως εν προκειμένω, αποτελείται αποκλειστικά από ιδιώτες επιχειρηματίες, είναι αναγκαίο να μπορούν οι αρμόδιες του ανταγωνισμού αρχές να εξετάσουν το σύνολο των συμπεριφορών τους από πλευράς της Συνθήκης.

Τους λόγους που συνηγορούν για μια ευρεία ερμηνεία του τομέα του δικαίου του αντα-

γωνισμού εξέθεσε σαφώς ο γενικός εισαγγελέας Jacobs στις προτάσεις του επί της προπαρατεθείσας υποθέσεως Albany. Κατά τον Jacobs⁵⁰:

«Κατά τεκμήριο, οι ιδιωτικές οικονομικές μονάδες όταν συνάπτουν συμβάσεις μεταξύ τους ενεργούν για το δικό τους και όχι για το δημόσιο συμφέρον. Έτσι, οι συνέπειες των συμβάσεών τους δεν είναι αναγκαστικά δημοσίου συμφέροντος. Επομένως, οι αρμόδιες για τον ανταγωνισμό αρχές θα πρέπει να μπορούν να εξετάζουν τις συμβάσεις των ιδιωτικών οικονομικών μονάδων ακόμη και σε ειδικούς τομείς της οικονομίας, όπως ο τραπεζικός, ο ασφαλιστικός ή ακόμη και ο κοινωνικός τομέας»⁵¹.

84. Αφετέρου, το επιχείρημα των παρεμβαίνόντων προκύπτει, κατά τη γνώμη μας, από μια σύγχυση μεταξύ δύο διαφορετικών ζητημάτων: αυτού του καθορισμού του προσωπικού πεδίου εφαρμογής του δικαίου του ανταγωνισμού και αυτού του προσδιορισμού του περιορισμού του ανταγωνισμού ή του ενδεχόμενου αιτιολογικού λόγου του μέτρου.

50 – Σημείο 184. Οι σκέψεις σχετικά με το *rationae materiae* πεδίο εφαρμογής των κανόνων του ανταγωνισμού μπορούν να μεταφερθούν στο προσωπικό πεδίο εφαρμογής των ιδίων κανόνων.

51 – Βλ., επίσης, Bach, A., σκόμιο επί της προπαρατεθείσας αποφάσεως της 17ης Νοεμβρίου 1993, Reiff, της αποφάσεως της 19ης Μαρτίου 1993, C-291, Meng (Σύλλογη 1993, σ. 1-5751), και της αποφάσεως της 17ης Νοεμβρίου 1993, C-245/91, Ohra Schadeverzekeringen (Σύλλογη 1993, σ. 1-5851), στο *Common Market Law Review*, 1994, σ. 1357, υποσημείωση 14. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι, «αντι να υποτεθεί ότι η ρύθμιση μιας εξουσιοδοτημένης αρχής θεσπίστηκε προς το γενικό συμφέρον, φαίνεται πολύ πιο δικαιολογημένο να υποτεθεί ότι αυτού του είδους οι κανόνες συνάδουν προς τα οικονομικά συμφέροντα αυτών που συμμετέχουν στη θέσπιση τους και δημοσιεύει περιοριστικές συνθήκες για τους νεοεισερχόμενους στην αγορά και τους τρίτους» (ελένθηση μετάφραση).

Είναι πρόδηλον ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, όπως οι δικηγορικοί σύλλογοι στα λοιπά κράτη μέλη, όταν ασκεί τη ρυθμιστική του αρμοδιότητα, μπορεί να ενεργεί προς το γενικό συμφέρον. Ωστόσο, αυτή η σκέψη είναι αλυσιτελής για τον καθορισμό του αν πρέπει να χαρακτηριστεί ως ένωση επιχειρήσεων⁵². Το γεγονός ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος μπορεί να θεσπίσει μέτρο χάριν του γενικού συμφέροντος ανακύπτει σε μεταγενέστερο στάδιο της αναλύσεως, προκειμένου να εξακριβωθεί αν το μέτρο μπορεί να περιορίσει τον ανταγωνισμό εντός της κοινής αγοράς και, σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, αν δικαιολογείται από πλευράς των διατάξεων περί παρεκκλίσεως της Συνθήκης.

85. Εν πάση περιπτώσει, θεωρούμε ότι το κριτήριο που προτείνουν οι παρεμβαίνοντες είναι πρακτικώς ανεφάρμοστο, όσον αφορά τα ελευθέρια επαγγέλματα.

Συγκεκριμένα, οι περισσότερες ρυθμίσεις που θεσπίζουν τα όργανα του δικηγορικού συλλόγου στον τομέα αυτό αφορούν *ταυτοχρόνως* το δημόσιο και ιδιωτικό συμφέρον. Ακόμη κι όταν ένας δικηγορικός σύλλογος καταρτίζει τους υποχρεωτικούς πίνακες αμοιβών σχετικά με τις παροχές υπηρεσιών που πραγματοποιούν τα μέλη του, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο πίνακας αποσκοπεί στη

διασφάλιση της διαφάνειας των αμοιβών και της προσήκουσας προσβάσεως των πολιτών στο δίκαιο και στη δικαιοσύνη. Αν ακολουθούσαμε την ερμηνεία των παρεμβαίνόντων, θα θέταμε το σύνολο των νομικών ζητημάτων στο πλαίσιο μόνον του προσωπικού πεδίου εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού. Μια τέτοια ερμηνεία δεν μπορεί να γίνει δεκτή.

86. Συνεπώς, φρονούμε ότι το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης δεν απαιτεί να γίνεται διάκριση μεταξύ των διαφόρων δραστηριοτήτων που ασκεί ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος. Δεδομένου ότι ένας δικηγορικός σύλλογος, όπως εν προκειμένω, αποτελείται αποκλειστικά από εκπροσώπους του επαγγέλματος και δεν υποχρεούται εκ του νόμου να λαμβάνει τις αποφάσεις του τηρώντας ορισμένο αριθμό κριτηρίων δημοσίου συμφέροντος, πρέπει να θεωρηθεί ως ένωση επιχειρήσεων για το σύνολο των δραστηριοτήτων του, ανεξάρτητα από το αντικείμενο και το σκοπό του θεσπιζόμενου μέτρου. Το γεγονός ότι έχει εκ του νόμου κανονιστικές και πειθαρχικές εξουσίες δεν επηρεάζει την εκτίμηση αυτή.

87. Ενόψει των προεκτεθέντων, συνάγεται ότι ο SWV αποτελεί απόφαση ενώσεως επιχειρήσεων κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης.

52 — Βλ., μεταξύ άλλων, την προπαρατεθείσα απόφαση IAZ κ.λπ. κατά Επιτροπής. Στην υπόθεση αυτή, η Anseau είχε συνάψει με ορισμένους κατασκευαστές και εισαγωγείς πλυντηρίων σύμβαση για τη διασφάλιση της καταλληλότητας των πλυντηρίων προς τις τεχνικές απαιτήσεις του βέλγικου δικαίου, για την καλή ποιότητα του πόσιμου νερού. Η σύμβαση τέθηκε ωστόσο σε ισχύ κατά τρόπο ώστε να εμποδίσει τις παράλληλες εισαγωγές στο Βέλγιο. Το Δικαστήριο έκρινε ότι «σκοπός της συμβάσεως είναι να περιορίσει αισθητά τον ανταγωνισμό εντός της κοινής αγοράς, παρά το γεγονός ότι επιδιώκει εξίσου να προστατεύσει τη δημόσια υγεία» (σκέψη 258, υπογράμμιση δικη μς). Ο σκοπός γενικού συμφέροντος που επιδιώκει η σύμβαση δεν εμπόδισε το Δικαστήριο να διαπιστώσει ότι η Anseau είναι ένωση επιχειρήσεων κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης (σκέψεις 19 έως 21 της αποφάσεως).

Γ — Ο περιορισμός του ανταγωνισμού

88. Το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα αφορά το ζήτημα αν ο SWV, απαγορεύοντας

στους δικηγόρους να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό με τους ορκωτούς λογιστές, έχει «ως αντικείμενο ή ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του ανταγωνισμού».

89. Το Δικαστήριο, γενικά, ενεργεί κατά δύο διαδοχικά στάδια για να εκτιμήσει αν μια συμφωνία συνάδει προς το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης⁵³.

90. Στο πρώτο στάδιο, εξακριβώνει αν η συμφωνία έχει ως αντικείμενο τον περιορισμό του ανταγωνισμού. Προς τούτο, προβαίνει σε αντικειμενική εξέταση των σκοπών που επιδιώκει η συμφωνία, βάσει του οικονομικού πλαισίου εντός του οποίου πρέπει να εφαρμοστεί⁵⁴. Εφόσον μια συμφωνία έχει αντικείμενο αντίθετο προς τον ανταγωνισμό, απαγορεύεται από το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης χωρίς να χρειάζεται να ληφθούν υπόψη τα συγκεκριμένα αποτελέσματά της⁵⁵. Τα ίδια ισχύουν για τις αποφάσεις των ενώσεων επιχειρήσεων⁵⁶.

Το Δικαστήριο κρίνει αντίθετες προς το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης τις συμφωνίες ή τις αποφάσεις ενώσεων επιχειρήσεων που έχουν ως μοναδικό σκοπό τον περιορισμό ή τη νόθευση του ανταγωνισμού μεταξύ των μερών ή μεταξύ των μερών και των τρίτων. Αυτό ισχύει για τις οριζόντιες

συμπράξεις περί καθορισμού της τιμής πωλήσεως των προϊόντων⁵⁷ ή των υπηρεσιών⁵⁸, για τις οριζόντιες συμπράξεις σχετικά με την κατανομή των εθνικών αγορών⁵⁹, για τις κάθετες συμφωνίες που περιέχουν ρήτρα απαγορεύσεως των εξαγωγών⁶⁰ και, γενικότερα, για κάθε σύμπραξη που αποσκοπεί στην τεχνητή απομόνωση της κοινής αγοράς⁶¹.

91. Στην περίπτωση κατά την οποία η συμφωνία δεν έχει ειδικώς ως αντικείμενο τον περιορισμό του ανταγωνισμού, το Δικαστήριο εξετάζει αν έχει ως αποτέλεσμα την παρακώλυση, τον περιορισμό ή τη νόθευση του ανταγωνισμού⁶². Συναφώς, το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης απαγορεύει τόσο τα αντίθετα προς τον ανταγωνισμό πραγματικά αποτελέσματα όσο και τα καθαρώς δυνητικά αποτελέσματα εφόσον αυτά είναι αρκούντως αισθητά⁶³.

92. Και στις δύο περιπτώσεις, το κριτήριο για τον καθορισμό του αν η σύμπραξη είναι ικανή να περιορίσει τον ανταγωνισμό συνίσταται στην εξέταση του ανταγωνισμού στο

53 – Απόφαση της 30ής Ιουνίου 1966, 56/65, Société technique minière (Συλλογή τόμος 1965-1968, σ. 313).

54 – Απόφαση της 28ης Μαρτίου 1984, 29/83 και 30/83, CRAM κατά Επιτροπής (Συλλογή 1984, σ. 1679, σκέψη 26).

55 – Απόφαση της 13ης Ιουλίου 1966, 56/64 και 58/64, Consten και Grundig κατά Επιτροπής (Συλλογή τόμος 1965-1968, σ. 363, ειδικότερα σ. 374).

56 – Απόφαση της 27ης Ιανουαρίου 1987, 45/85, Verband der Sachversicherer κατά Επιτροπής (Συλλογή 1987, σ. 405, σκέψη 39).

57 – Απόφαση της 26ης Νοεμβρίου 1975, 73/74, Papiers Peints κατά Επιτροπής (Συλλογή τόμος 1975, σ. 457, σκέψη 10), και προπαρατεθείσα απόφαση BNIC (σκέψη 22).

58 – Προπαρατεθείσα απόφαση Verband der Sachversicherer κατά Επιτροπής (σκέψεις 39 έως 43).

59 – Απόφαση της 15ης Ιουλίου 1970, 41/69, ACF Chemiefarma κατά Επιτροπής (Συλλογή τόμος 1969-1971, σ. 397, σκέψη 128).

60 – Απόφαση της 1ης Φεβρουαρίου 1978, 19/77, Miller κατά Επιτροπής (Συλλογή τόμος 1978, σ. 47, σκέψη 7).

61 – Προπαρατεθείσα απόφαση Consten και Grundig κατά Επιτροπής (σ. 496 έως 498).

62 – Προπαρατεθείσα απόφαση Société technique minière (σ. 303 και 304) και απόφαση της 28ης Φεβρουαρίου 1991, C-234/89, Delimitis (Συλλογή 1991, σ. 1-935, σκέψη 13).

63 – Απόφαση του Πρωτοδικείου της 27ης Οκτωβρίου 1994, T-35/92, Deere κατά Επιτροπής (Συλλογή 1994, σ. II-957, σκέψη 61).

πραγματικό πλαίσιο που θα διεξαγόταν αν δεν υπήρχε η σύμπραξη⁶⁴.

93. Επιπλέον, το κατά πόσο συνάδει μια συμπεριφορά προς το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης πρέπει να εκτιμάται εντός του νομικού και οικονομικού πλαισίου της υποθέσεως⁶⁵, λαμβάνοντας υπόψη τη φύση του προϊόντος⁶⁶ ή της υπηρεσίας⁶⁷, καθώς και τη δομή και τις πραγματικές συνθήκες λειτουργίας της αγοράς⁶⁸.

α) Το αντικείμενο του SWV

94. Στην υπό κρίση υπόθεση, οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης φρονούν ότι ο SWV έχει ως αντικείμενο τον περιορισμό του ανταγωνισμού στην αγορά νομικών υπηρεσιών στις Κάτω Χώρες. Προέβαλαν διάφορα πραγματικά στοιχεία⁶⁹ για να αποδείξουν ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος θέσπισε την επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση με μοναδικό στόχο να εμποδίσει τις προσπάθειες των γραφείων των ορκωτών λογιστών να εισέλθουν στην οικεία αγορά.

95. Στο σημείο αυτό υπενθυμίζουμε ότι η διαδικασία του άρθρου 234 ΕΚ στηρίζεται σε σαφή διάκριση των λειτουργιών μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του Δικαστηρίου και ότι η εκτίμηση των επίδικων πραγματικών περιστατικών εμπίπτει στην αποκλειστική αρμοδιότητα του εθνικού δικαστηρίου⁷⁰. Το Δικαστήριο είναι αποκλειστικά αρμόδιο να αποφαινεται επί της ερμηνείας ή του κύρους κοινοτικού νομοθέτηματος, βάσει πραγματικών περιστατικών που του επισημαίνονται από το εθνικό δικαστήριο⁷¹.

Με τη διάταξη περί παραπομπής το Raad van State διαπίστωσε: «ο [SWV] έχει ως αντικείμενο τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας του παρέχοντας νομική αρωγή δικηγόρου καθώς και της μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη»⁷².

Υπ' αυτές τις συνθήκες, το Δικαστήριο δεν μπορεί να εξετάσει τα πραγματικά στοιχεία που προσκόμισαν οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης. Το επιχείρημα ότι ο SWV έχει αντικείμενο αντίθετο προς τον ανταγωνισμό πρέπει να απορριφθεί.

64 — Προπαρατεθείσα απόφαση Société technique minière, (σ. 360) απόφαση της 25ης Νοεμβρίου 1971, 22/71, Béguelin (Συλλογή τόμος 1969-1971, σ. 1001), απόφαση της 11ης Δεκεμβρίου 1980, 31/80, L'Oréal (Συλλογή τόμος 1980/III, σ. 471), απόφαση της 11ης Ιουλίου 1985, 42/84, Remia κ.λπ. κατά Επιτροπής (Συλλογή 1985, σ. 2545, σκέψη 18), απόφαση της 10ης Δεκεμβρίου 1985, 31/85, ETA (Συλλογή 1985, σ. 3933, σκέψη 11).

65 — Προπαρατεθείσα απόφαση Société technique minière (σ. 359 και 360) και απόφαση του Πρωτοδικείου της 22ης Οκτωβρίου 1997, T-213/95 και T-18/96, SCK και FNK κατά Επιτροπής (Συλλογή 1997, σ. II-1739, σκέψη 134).

66 — Προπαρατεθείσα απόφαση Société technique minière (σ. 360).

67 — Απόφαση Ραβλόν (σκέψη 91).

68 — Απόφαση της 12ης Δεκεμβρίου 1995, C-399/93, Oude Luttikhuis κ.λπ. (Συλλογή 1995, σ. I-4515, σκέψη 10), και απόφαση Ραβλόν (σκέψη 91).

69 — Γραπτές παρατηρήσεις των προσφευγόντων της κύριας δίκης (σημεία 81 έως 93).

70 — Βλ., μεταξύ άλλων, τις αποφάσεις της 19ης Δεκεμβρίου 1968, 13/68, Salgoil (Συλλογή τόμος 1965-1968, σ. 825), της 16ης Μαρτίου 1978, 104/77, Ohlschlager (Rec. 1978, σ. 791, σκέψη 4), της 16ης Ιουλίου 1998, C-235/95, Dumont και Froment (Συλλογή 1998, σ. I-4531, σκέψη 25), και της 5ης Οκτωβρίου 1999, C-175/98 και C-177/98, Litussi και Bizzaro (Συλλογή 1999, σ. I-6881, σκέψη 37).

71 — Βλ., μεταξύ άλλων, την προπαρατεθείσα απόφαση Oehlschlager (σκέψη 4) και τις αποφάσεις της 2ας Ιουνίου 1994, C-30/93, AC-ATEL Electronics Vertriebs (Συλλογή 1994, σ. I-2305, σκέψη 16), και της 20ής Μαΐου 1997, C-352/95, Phyltheron International (Συλλογή 1997, σ. I-1729, σκέψη 11).

72 — Διάταξη περί παραπομπής (γαλλική μετάφραση, σ. 13).

β) Τα αποτελέσματα του SWV

96. Αντιθέτως, το Raad van State καλεί το Δικαστήριο να εξετάσει αν ο SWV έχει περιοριστικά του ανταγωνισμού αποτελέσματα στην ολλανδική αγορά νομικών υπηρεσιών.

97. Ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, ο CCBE και ορισμένες παρεμβαίνουσες κυβερνήσεις φρονούν ότι πρέπει να δοθεί αρνητική απάντηση στο ερώτημα αυτό. Προς στήριξη της θέσεώς τους, επικαλούνται την απόφαση 1999/267 της Επιτροπής στην υπόθεση ΣΕΠ.

Στην υπόθεση αυτή, η Επιτροπή κλήθηκε να αποφανθεί επί της νομιμότητας του κώδικα δεοντολογίας του συλλόγου ειδικών πληρεξουσίων του ευρωπαϊκού γραφείου διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας (ΣΕΠ). Η Επιτροπή θεώρησε ότι η πλειονότητα των εξετασθέντων κανόνων δεν ενέπιπταν στην απαγόρευση του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης, διότι:

«Είναι αναγκαίες, λαμβανομένου υπόψη του ειδικού πλαισίου αυτού του επαγγέλματος, για να εξασφαλίσουν την αμεροληψία, την ικανότητα, την ακεραιότητα, την υπευθυνότητα των πληρεξουσίων, για την αποφυγή της σύγκρουσης συμφερόντων και της παραπλανητικής διαφήμισης, για την προστασία του επαγγελματικού απορρήτου ή για

να εξασφαλίσουν την αποτελεσματικότητα της λειτουργίας του [Γραφείου]»⁷³.

Κατά την Επιτροπή, οι διατάξεις του κώδικα δεοντολογίας που περιέχουν τέτοιους κανόνες «δεν μπορούν να έχουν ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του ανταγωνισμού, εφόσον εφαρμόζονται με αντικειμενικό τρόπο και χωρίς να δημιουργούνται διακρίσεις»⁷⁴.

98. Οι παρεμβαίνοντες φρονούν ότι η συλλογιστική της Επιτροπής, παρότι σχετίζεται με τους πληρεξουσίους για διπλώματα ευρεσιτεχνίας, ισχύει για όλα τα ελευθέρια επαγγέλματα⁷⁵. Εφόσον η επίδικη απαγόρευση των επαγγελματικών συνεταιρισμών αποσκοπεί στη διασφάλιση της ανεξαρτησίας του δικηγόρου και της εκ μέρους του μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη, δεν εμπίπτει πεδίο εφαρμογής του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης.

Η Επιτροπή, με τις γραπτές της παρατηρήσεις, δεν έλαβε θέση επί του ζητήματος. Με σύντομη απάντηση σε ερώτηση του Δικαστηρίου, ανέφερε ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση δεν ήταν ικανή να περιορίσει αισθητά τον ανταγωνισμό, εφόσον αποσκοπεί στη διασφάλιση της ανεξαρτησίας του δικηγόρου και στην αποφυγή της συγκρούσεως συμφερόντων.

73 – Παράγραφος 38 του ομολογιακού.

74 – Όπ.π.

75 – Αυτή φαίνεται να είναι και η επίσημη θέση της Επιτροπής. Βλ. υπ' αυτήν την έννοια, Bicho, M.-J., «Professions libérales: aspects essentiels de l'action de la Commission en matière d'application des règles de concurrence», στο *Competition Policy Newsletter*, αριθ. 2 Ιουνίου, σ. 24, καθώς και την XXXIX^η Έκθεση επί της πολιτικής του ανταγωνισμού 1999, παράγραφος 138.

99. Η επιχειρηματολογία των διαδίκων μερών καλεί, στην ουσία, το Δικαστήριο να υιοθετήσει ένα είδος «rule of reason». Ο «rule of reason» θα επέτρεπε να μην επιτίπτει στην απαγόρευση του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης το σύνολο των επαγγελματικών κανόνων που αποσκοπούν στην τήρηση της δεοντολογίας του δικηγορικού επαγγέλματος.

100. Προτού εξεταστεί η άποψη αυτή, επιβάλλεται να υπομνησθεί ότι οι περί ανταγωνισμού διατάξεις της Συνθήκης διαρθρώνονται κατά συγκεκριμένο τρόπο. Το άρθρο 85, παράγραφος 1, θέτει την αρχή της απαγορεύσεως των περιοριστικών του ανταγωνισμού συμπράξεων. Τα άρθρα 85, παράγραφος 3, και 90, παράγραφος 2, προβλέπουν, στους αντίστοιχους τομείς εφαρμογής τους, δυνατότητες παρεκκλίσεως από την αρχή αυτή.

101. Η θεωρία του «rule of reason» αναπτύχθηκε στο αμερικανικό δίκαιο των συμπράξεων. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, το άρθρο 1 του Sherman Act απαγορεύει όλα τα εμπόδια στον ανταγωνισμό, χωρίς διάκριση βαθμού ή κινήτρου⁷⁶. Αντίθετα προς το άρθρο 85 της Συνθήκης, η νομοθεσία αυτή δεν προβλέπει τη δυνατότητα χορήγησης απαλλαγής σε σύμπραξη από τις αρμόδιες αρχές.

Ενόψει της αυστηρότητας της διατάξεως αυτής, τα αμερικανικά δικαστήρια θεώρησαν αναγκαίο να ερμηνεύσουν τον Sherman Act με πιο «λογικό» τρόπο. Αρχικά, αναπτύξαν τη θεωρία των «παρεπόμενων περι-

ορισμών»: έκριναν ότι οι περιορισμοί του ανταγωνισμού που είναι αναγκαίοι για την εφαρμογή μιας νόμιμης συμβάσεως δεν επιτίπτουν στην απαγόρευση του άρθρου 1 του Sherman Act⁷⁷. Στη συνέχεια, το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής τροποποίησε τη θέση του και επέλεξε τη «μέθοδο του απολογισμού σε σχέση με τους όρους του ανταγωνισμού»⁷⁸. Η μέθοδος αυτή ορίζεται ως:

«μια μέθοδος ανάλυσης που αποσκοπεί στην κατάρτιση, για κάθε συμφωνία εντός του πραγματικού πλαισίου της, απολογισμού των αντίθετων προς τον ανταγωνισμό ή των υπέρ του ανταγωνισμού αποτελεσμάτων της. Αν το αποτέλεσμα του απολογισμού είναι θετικό, η συμφωνία ενισχύει τον ανταγωνισμό περισσότερο απ' ό,τι τον περιορίζει και το άρθρο 1 του Sherman Act δεν εφαρμόζεται»⁷⁹.

102. Στο κοινοτικό δίκαιο του ανταγωνισμού, ο κανόνας του «rule of reason» μπορεί να έχει πολλές σημασίες⁸⁰. Δεν είναι ωστόσο αναγκαίο εν προκειμένω να υπενθυμίσουμε τις αντικρουόμενες θεωρητικές απόψεις όσον αφορά τον ορισμό της έννοιας ή τη σκοπιμότητα της εισαγωγής του στον κοινοτικό δίκαιο⁸¹.

77 – Kovar, R., «Le droit communautaire de la concurrence et la "règle de raison"», στο *Revue trimestrielle de droit européen*, 1987, σ. 237 (σ. 238).

78 – Fasquelle, D., όπ.π., σ. 31.

79 – Kovar, R., όπ.π., σ. 238.

80 – Βλ. Wils, G., «"Rule of reason": une règle raisonnable en droit communautaire?» στο *Cahiers de droit européen*, 1990, σ. 19, καθώς και Bellamy, C., και Child, G., *Common Market Law of Competition*, London, Sweet & Maxwell, 1993, τέταρτη έκδοση, παράγραφος 2-062 επ.

81 – Βλ. συναφώς, τις παραπομπές που παραθέτει το *Commentaire J. Megret*, όπ.π. (σημείο 172).

76 – Fasquelle, D., *Droit américain et droit communautaire des ententes. Étude de la règle de raison*, Παρίσι, Joly, 1993, σ. 25.

103. Για τις ανάγκες της παρούσας υποθέσεως, σημειώνουμε απλώς ότι το Δικαστήριο έκανε περιορισμένη εφαρμογή του «rule of reason» σε ορισμένες αποφάσεις. Αντιμέτωπο με ειδικές κατηγορίες συμφωνιών, το Δικαστήριο έκανε απολογισμό των αποτελέσματα της συμφωνίας σε σχέση με τους όρους του ανταγωνισμού και θεώρησε ότι, όταν ο απολογισμός είναι θετικός, οι αναγκαίες για την πραγματοποίηση της συμφωνίας ρήτρες δεν ενέλιπταν στην απαγόρευση του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης. Το Δικαστήριο έκρινε ότι:

- τα συστήματα επιλεκτικής διανομής συνιστούν στοιχεία του ανταγωνισμού που συνάδουν με το άρθρο 85, παράγραφος 1, εφόσον η επιλογή των μεταπωλητών γίνεται βάσει αντικειμενικών κριτηρίων ποιοτικού χαρακτήρα και εφόσον τα κριτήρια αυτά καθορίζονται ομοιόμορφα έναντι όλων των δυνητικών μεταπωλητών χωρίς διακρίσεις⁸².
 - η διάδοση ενός νέου προϊόντος ευνοεί τον ανταγωνισμό και η παροχή «ανοικτής» αποκλειστικής αδείας εκμεταλλεύσεως για την καλλιέργεια και την εμπορία του στην επικράτεια ενός κράτους μέλους μπορεί να είναι αναγκαία για την επίτευξη αυτού του ευνοϊκού για τον ανταγωνισμό στόχου⁸³.
 - μια σύμβαση μεταβιβάσεως επιχειρήσεως συντελεί στην ενίσχυση του ανταγωνισμού και οι ρήτρες που απαγορεύουν τον ανταγωνισμό μεταξύ των μερών δεν εμπίπτουν στην απαγόρευση του άρθρου 85, παράγραφος 1, εφόσον είναι αναγκαίες για τη μεταβίβαση της επιχειρήσεως, η δε διάρκεια και το πεδίο εφαρμογής τους περιορίζονται αυστηρά στην επίτευξη του στόχου αυτού⁸⁴.
 - ρήτρες που είναι αναγκαίες για την εφαρμογή συμβάσεως παραχωρήσεως εκμεταλλεύσεως δεν συνιστούν περιορισμούς του ανταγωνισμού κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης⁸⁵.
 - η διάταξη του καταστατικού μιας συνεταιριστικής ενώσεως αγορών, η οποία απαγορεύει στα μέλη της ενώσεως να μετέχουν σε άλλες μορφές οργανωμένης συνεργασίας που την ανταγωνίζονται άμεσα, δεν εμπίπτει στην απαγόρευση του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης, εφόσον η εν λόγω διάταξη του καταστατικού περιορίζεται σ' αυτό που είναι αναγκαίο για τη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του συνεταιρισμού και την ενίσχυση της θέσεώς του κατά τη σύναψη των συμβάσεων με τους παραγωγούς⁸⁶.
104. Από τις αποφάσεις αυτές προκύπτει ότι, ανεξάρτητα από τη διαφορά στην ορολογία,

82 — Απόφαση της 25ης Οκτωβρίου 1977, 26/76, Metro κατά Επιτροπής (Συλλογή τόμος 1977, σ. 367, σκέψεις 20 έως 22).

83 — Απόφαση της 8ης Ιουνίου 1982, 258/78, Nungesser κατά Επιτροπής (Συλλογή 1982, σ. 2015, σκέψεις 54 έως 58).

84 — Προπαρατεθείσα απόφαση Remia κ.λπ. κατά Επιτροπής (σκέψεις 17 έως 20).

85 — Απόφαση της 28ης Ιανουαρίου 1986, 161/84, Pronuptia (Συλλογή 1986, σ. 353, σκέψεις 14 έως 27).

86 — Απόφαση της 15ης Δεκεμβρίου 1994, C-250/92, DLG (Συλλογή 1994, σ. 1-5641, σκέψεις 28 έως 45).

ο «rule of reason» στο κοινοτικό δίκαιο του ανταγωνισμού περιορίζεται αυστηρά σ' έναν απολογισμό *καθαρά από άποψη ανταγωνισμού των αποτελεσμάτων* της συμφωνίας⁸⁷. Οσάκις η συμφωνία, στο σύνολό της, είναι ικανή να ενισχύσει τον ανταγωνισμό στην αγορά, οι ρήτρες που είναι αναγκαίες για την εφαρμογή της συμφωνίας δεν εμπίπτουν στην απαγόρευση του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης. Ο μοναδικός «νόμιμος σκοπός» που μπορεί να επιδιώκεται σύμφωνα με τη διάταξη αυτή είναι, συνεπώς, αποκλειστικά ανταγωνιστικής φύσεως.

105. Εν προκειμένω, όμως, η θέση των παρεμβαινόντων και της Επιτροπής υπερβαίνουν κατά πολύ το πλαίσιο του απολογισμού από άποψη ανταγωνισμού που επιτρέπει η νομολογία του Δικαστηρίου.

Συγκεκριμένα, τα διάδικα μέρη δεν ισχυρίζονται ότι ο SWV έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση του ανταγωνισμού στην αγορά των νομικών υπηρεσιών⁸⁸. Όπως αποδεικνύουν

οι υποβληθείσες για το πρώτο προδικαστικό ερώτημα παρατηρήσεις, τα διάδικα μέρη φρονούν ότι η απαγόρευση επαγγελματικών συνεταιρισμών μεταξύ των δικηγόρων και των ορκωτών λογιστών είναι αναγκαία για την προστασία ορισμένων πλευρών του επαγγέλματος —ανεξαρτησία και μονόπλευρη προστασία των συμφερόντων του πελάτη— που είναι ουσιαστικές σ' ένα κράτος δικαίου. Η επιχειρηματολογία τους εισάγει, συνεπώς, στις διατάξεις του άρθρου 85, παράγραφος 1, σκέψεις που συνδέονται με την επίτευξη σκοπού *γενικού συμφέροντος*.

106. Συναφώς, λυπούμεθα διότι η Επιτροπή δεν παρέθεσε τη νομική συλλογιστική που στηρίζει τη θέση της. Όπως έχει υπογραμμιστεί στη θεωρία⁸⁹, η απόφαση 1999/267 επί της υποθέσεως ΣΕΠ ενδέχεται να εξηγηθεί περισσότερο από τη μέριμνα να αποφευχθεί η κοινοποίηση επαγγελματικών κανόνων που θεσπίζουν τα όργανα των δικηγορικών συλλόγων σε διάφορα κράτη μέλη. Γνωρίζουμε ότι, στο παρόν στάδιο εξέλιξης του κοινοτικού δικαίου, η Επιτροπή έχει αποκλειστική αρμοδιότητα για την έκδοση αποφάσεως περί απαλλαγής βάσει του άρθρου 85, παράγραφος 3, της Συνθήκης⁹⁰.

87 – Απόφαση της 25ης Οκτωβρίου 1983, 107/82, AEG κατά Επιτροπής (Συλλογή 1983, σ. 3151, σκέψεις 33 έως 36).

88 – Κατά την προφορική διαδικασία, η Λουξεμβουργιανή Κυβέρνηση ισχυρίστηκε, ωστόσο, ότι ο SWV είχε θετικά αποτελέσματα στον ανταγωνισμό. Υποστήριξε ότι ο SWV, απαγορεύοντας στους δικηγόρους να συνεταιρίζονται με ορκωτούς λογιστές, αποτρέπει τη συγκέντρωση του νομικού επαγγέλματος στα χέρια μερικών μεγάλων διεθνών εταιριών και, στη συνέχεια, διατηρεί στην αγορά επαφή (αν όχι σημαντικό) αριθμό επιχειρηματιών. Συμμερίζομαστε τις ανησυχίες της Λουξεμβουργιακής Κυβέρνησης. Ο κίνδυνος να πραγματοποιηθούν τέτοιες συγκεντρώσεις είναι υπαρκτός, λαμβανομένου υπόψη του μεγέθους ορισμένων διαπροχωρών γραφείων και ορισμένων εταιριών ορκωτών λογιστών. Ωστόσο, από νομικής πλευράς, η προβληματική αυτή πρέπει να εξεταστεί από πλευράς άλλων διατάξεων κοινοτικού δικαίου. Οι διαρθρωτικές συγκεντρώσεις εμπίπτουν στον τομέα εφαρμογής του κανονισμού (ΕΟΚ) 4064/89 του Συμβουλίου, της 21ης Δεκεμβρίου 1989, για τον έλεγχο των συγκεντρώσεων μεταξύ επιχειρήσεων (ΕΕ L 395, σ. 1). Όσον αφορά τη συμπεριφορά των από κοινού φορέων επιβάλλεται η εξέταση από πλευράς των διατάξεων του άρθρου 86 της Συνθήκης.

Ωστόσο, αν επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τη συλλογιστική της Επιτροπής, φαίνεται ότι

89 – Nysseus, H., ό.π. (σημείο 4.1.2).

90 – Άρθρο 9, παράγραφος 1, του κανονισμού 17 του Συμβουλίου, της 6ης Φεβρουαρίου 1962, πρώτος κανονισμός εφαρμογής των άρθρων 85 και 86 της Συνθήκης (ΕΕ ειδ. έκδ. 08/001, σ. 25). Στις 17 Σεπτεμβρίου 2000, η Επιτροπή υπέβαλε στο Συμβούλιο πρόταση κανονισμού σχετικά με την εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού που προβλέπονται στα άρθρα 81 και 82 της Συνθήκης και με την τροποποίηση των κανονισμών (ΕΟΚ) 1017/68, (ΕΟΚ) 2988/74, (ΕΟΚ) 4056/86 και (ΕΟΚ) 3975/87 (κανονισμός εφαρμογής των άρθρων 81 και 82 της Συνθήκης) [COM(2000) 582 τελικό, ΕΕ C 365 Ε, σ. 284]. Το άρθρο 1 της προτάσεως αυτής αφορά την κήρυξη της απειθείας εφαρμογής του άρθρου 85, παράγραφος 3, ΕΚ.

αναλύεται σε πολλά διαδοχικά στάδια. Πρέπει να καθοριστεί αν: (1) η εν λόγω επαγγελματική ρύθμιση περιορίζει τον ανταγωνισμό στη σχετική αγορά· (2) η επαγγελματική ρύθμιση επιδιώκει νόμιμο στόχο, λαμβανομένων υπόψη των χαρακτηριστικών του επαγγέλματος (διασφάλιση της ανεξαρτησίας, της μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη, των ικανοτήτων, της ακεραιότητας ή της ευθύνης του δικηγόρου, η προστασία του επαγγελματικού απορρήτου ή η ανάγκη αποφυγής της συγκρούσεως συμφερόντων)· (3) η επαγγελματική ρύθμιση είναι αναγκαία για την επίτευξη του επιδιωκόμενου στόχου, και (4) η επαγγελματική ρύθμιση εφαρμόζεται αντικειμενικά και χωρίς διακρίσεις.

Η εκτίμησή μας επί του σημείου αυτού επιβεβαιώνεται από την προπαρατεθείσα απόφαση του Πρωτοδικείου Σύλλογος ειδικών πληρεξουσίων κατά Επιτροπής. Το Πρωτοδικείο διαπίστωσε ότι: «δεν μπορεί να γίνει δεκτό ότι οι κανόνες που ρυθμίζουν την άσκηση επαγγέλματος διαφεύγουν κατ' αρχήν από το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 81, παράγραφος 1, ΕΚ, εκ μόνου του λόγου ότι χαρακτηρίζονται ως “κανόνες δεοντολογίας” από τους αρμόδιους οργανισμούς»⁹¹.

108. Συνεπώς, προτείνουμε στο Δικαστήριο να απορρίψει τη θέση των παρεμβαινόντων.

107. Λαμβανομένων υπόψη των διαφορών αυτών στοιχείων, πιστεύουμε ότι η θέση των παρεμβαινόντων αγνοεί τη ratio legis και τη δομή των διατάξεων της Συνθήκης.

109. Προτού διευκρινίσουμε τη θέση μας, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι δεν μπορούμε να στηριχτούμε μόνο στο γράμμα των διατάξεων της Συνθήκης για την εξέταση των κανόνων που θεσπίζουν οι δικηγορικοί σύλλογοι.

Αφενός, εισάγει στο γράμμα του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης σκέψεις που συνδέονται με την επιδίωξη σκοπού γενικού συμφέροντος. Αφετέρου, τοποθετεί το σύνολο των νομικών και πραγματικών ζητημάτων στο πλαίσιο αυτής της διατάξεως. Συνεπάγεται την εξέταση, από πλευράς μόνον των διατάξεων του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης, όχι μόνον του ζητήματος αν υπάρχει περιορισμός του ανταγωνισμού, αλλά και αν μπορεί ενδεχομένως να δικαιολογηθεί. Μια τέτοια ερμηνεία μπορεί να στερήσει τα άρθρα 85, παράγραφος 3, και 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης από μεγάλο μέρος της πρακτικής τους αποτελεσματικότητας.

110. Ο γενικός εισαγγελέας Jacobs, με τις προτάσεις του επί της υποθέσεως Ρανλιον, υπογράμμισε: «Λόγω της ανομοιομορφίας των ελευθεριών επαγγελμάτων και των ιδιαιτεροτήτων των αγορών στις οποίες δρουν, δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστεί κανένας γενικός κανόνας»⁹². Συμφωνούμε πλήρως με την ανάλυση αυτή.

91 – Σκέψη 64.

92 – Παράγραφος 89.

Θεωρούμε, πράγματι, *αδύνατο* να προσδιοριστεί ένας *καιμοναδικός κανόνας* ικανός να περιλαμβάνει το σύνολο των επαγγελματικών κανόνων για όλα τα ελευθέρια επαγγέλματα στα διάφορα κράτη μέλη. Κάθε επαγγελματικός κανόνας πρέπει να εξετάζεται κατά περίπτωση, ανάλογα με τον αντικείμενό του, το πλαίσιο του και το σκοπό του.

κτηρίζονται από «ασυμμετρική πληροφόρηση»⁹³. Εφόσον ο καταναλωτής είναι σπανίως σε θέση να εκτιμήσει την ποιότητα των παρεχομένων υπηρεσιών, ορισμένοι κανόνες θα ήταν αναγκαίοι για τη διασφάλιση της λειτουργίας της αγοράς υπό κανονικές συνθήκες ανταγωνισμού. Έτσι, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι με τους κανόνες περιορισμού της διαφήμισης θα μπορούσε να αποφευχθεί η εισαγωγή λογικής προσελκύσεως στην αγορά και, στο τέλος, πτώσης της γενικής ποιότητας της παροχής υπηρεσιών⁹⁴.

111. Μία από τις βασικότερες δυσκολίες που ανακύπτουν κατά την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού στα ελευθέρια επαγγέλματα είναι η εξεύρεση λύσεων που τηρούν τη δομή και την οικονομία των διατάξεων της Συνθήκης. Συναφώς, πιστεύουμε ότι είναι αναγκαία η διανεμητική εφαρμογή των κοινοτικών κανόνων ανταγωνισμού. Στο πλαίσιο αυτό, είναι χρήσιμη η παραπομπή σε πίνακα που περιέχει τις ακόλουθες *τρεις κατευθυντήριες οδηγίες*.

Κατά την ίδια συλλογιστική, στη θεωρία⁹⁵ έχει γίνει επίκληση της περιπτώσεως κατά την οποία οι κανόνες που απαγορεύσουν στους διηγητόρους να καθορίζουν τις αμοιβές τους ανάλογα με το επιτευχθέν αποτέλεσμα μπορεί να έχουν θετικά για τον ανταγωνισμό αποτελέσματα.

112. Πρώτον, δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι, δεδομένων των χαρακτηριστικών της αγοράς νομικών υπηρεσιών, ορισμένοι επαγγελματικοί κανόνες μπορούν να ενισχύσουν τον ανταγωνισμό υπό την έννοια της μέχρι τώρα νομολογίας.

Εν πάση περιπτώσει, οι επαγγελματικοί κανόνες που θα μπορούσαν πράγματι να ενισχύσουν τον ανταγωνισμό στην αγορά των νομικών υπηρεσιών δεν θα ενέλιπταν στην απαγόρευση του άρθρου 85, παράγραφος 1, δυνάμει του «rule of reason».

113. Δεύτερον, υπενθυμίζουμε ότι δεν υπάρχουν, στο κοινοτικό δίκαιο του αντα-

Όπως τόνισε ο γενικός εισαγγελέας Jacobs, οι αγορές επαγγελματικών υπηρεσιών χαρα-

93 – Προτάσεις επί της υποθέσεως Pavnion (παράγραφος 86).

94 – Βλ. ωστόσο την προπαρατεθείσα απόφαση Institut des mandataires agréés κατά Επιτροπής (σκέψεις 72 έως 79).

95 – Nyssens, H., όπ.π., παράγραφος 4.1.1.

γωνισμού, παραβάσεις μη δυνάμενες εξ ορισμού να απαλλαγούν βάσει του άρθρου 85, παράγραφος 3, της Συνθήκης⁹⁶.

Σύμφωνα με τη νομολογία, το γράμμα του άρθρου 85, παράγραφος 3, επιτρέπει να λαμβάνονται υπόψη ιδιαίτερες ορισμένων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας⁹⁷, ανησυχίες κοινωνικής φύσεως⁹⁸ και, σε ορισμένο βαθμό, λόγοι αναγόμενοι στην επιδίωξη του γενικού συμφέροντος⁹⁹. Οι επαγγελματικοί κανόνες που βάσει των κριτηρίων αυτών έχουν γενικώς θετικά οικονομικά αποτελέσματα μπορούν, συνεπώς, να απαλλαγούν δυνάμει του άρθρου 85, παράγραφος 3, της Συνθήκης.

114. Τέλος, το άρθρο 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης αφορά ειδικώς τις επιχειρήσεις που είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση υπηρεσίας γενικού οικονομικού συμφέροντος. Είναι συνεπώς δυνατόν οι επαγγελματικοί κανόνες που αφορούν τη διατήρηση, χάριν του γενικού συμφέροντος, ορισμένων ουσιαστών χαρακτηριστικών του δικηγορικού επαγγέλματος να εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της διατάξεως αυτής. Αυτό είναι εξάλλου το αντικείμενο του πέμπτου προδικαστικού ερωτήματος.

96 – Απόφαση της 15ης Ιουλίου 1994, T-17/93, Matra Hachette κατά Επιτροπής (Σύλλογή 1994, σ. II-595, σκέψη 85).

97 – Προπαρατεθείσα απόφαση Verband der Sachversicherer κατά Επιτροπής (σκέψη 15).

98 – Προπαρατεθείσες αποφάσεις Metro κατά Επιτροπής (σκέψη 43) και Remia κ.λπ. κατά Επιτροπής (σκέψη 42).

99 – Απόφαση του Πρωτοδικείου της 11ης Ιουλίου 1996, T-528/93, T-542/93, T-543/93 και T-546/93, Métropole Télévision κ.λπ. κατά Επιτροπής (Σύλλογή 1996, σ. II-649, σκέψη 118). Βλ. επίσης, επ' αυτού του σημείου την προπαρατεθείσα απόφαση SCK και FNK κατά Επιτροπής (σκέψη 194).

115. Εφόσον προτείνουμε την απόρριψη της θέσεως των παρεμβαινόντων, απομένει να εξεταστεί αν ο SWV έχει αποτελέσματα περιοριστικά του ανταγωνισμού στην ολλανδική αγορά νομικών υπηρεσιών.

116. Συναφώς, τα επιχειρήματα των προσφευγόντων της κύριας δίκης είναι πειστικά. Αν δεν υπήρχε η απαγόρευση του επίμαχου επαγγελματικού συνεταιρισμού, ο ανταγωνισμός θα μπορούσε να αναπτυχθεί με διάφορους τρόπους.

117. Πρώτον, συνιστώντας επαγγελματικό συνεταιρισμό με τους δικηγόρους, οι ορκωτοί λογιστές θα μπορούσαν να βελτιώσουν τις υπηρεσίες τους ποιοτικά και ποσοτικά.

Οι δικηγόροι έχουν γενικά το μονοπώλιο εκπροσωπήσεως και δικαστικής πληρεξουσιότητας. Στις περισσότερες περιπτώσεις, είναι οι μόνοι που μπορούν να εκπροσωπήσουν τα φυσικά και νομικά πρόσωπα ενώπιον των δικαστικών αρχών ενός κράτους. Λόγω της δραστηριότητάς τους, οι δικηγόροι έχουν, συνεπώς, μεγάλη εμπειρία στον τομέα των ενδίκων διαφορών. Επιπλέον, απολαύουν φήμης χάρις στην οποία συχνά υπερασπίζονται τα συμφερόντα των πελατών τους ενώπιον μη δικαστικών αρχών (διοικητικών οργάνων, υπερεθνικών οργάνων, Τύπου, κ.λπ.).

Οι ορκωτοί λογιστές, συνεταιριζόμενοι με μέλη του δικηγορικού επαγγέλματος, θα μπορούσαν έτσι να ωφεληθούν από την εμπειρία των δικηγόρων. Οι γνωμοδοτήσεις, η παροχή συμβουλών και οι πράξεις που πραγματοποιούν σε διάφορους τομείς του δικαίου θα μπορούσαν να είναι πιο αξιόπιστες, πιο σαφείς και, ως εκ τούτου, να έχουν σημαντική υπεραξία. Επιπλέον, οι ορκωτοί λογιστές θα ήταν σε θέση να εκτείνουν τις υπηρεσίες που παρέχουν στην πελατεία τους. Χάρη στη συνεργασία με τους δικηγόρους, ο κοινός φορέας θα μπορούσε να διασφαλίσει την υπεράσπιση των συμφερόντων των πελατών τους ενώπιον των δικαστικών αρχών σε περίπτωση ενδίκων διαφορών.

118. Αμοιβαίως, οι δικηγόροι που συνεταιρίζονται με ορκωτούς λογιστές θα μπορούσαν να βελτιώσουν την ποιότητα και την ποιικιλία των υπηρεσιών τους.

Λαμβανομένων υπόψη των δραστηριοτήτων τους, οι ορκωτοί λογιστές έχουν εμπειρία σε ορισμένους τομείς δικαίου, όπως στο φορολογικό δίκαιο, στο λογιστικό δίκαιο, στο χρηματοοικονομικό δίκαιο, στη νομοθεσία επί θεμάτων ενισχύσεων στις επιχειρήσεις και στις ρυθμίσεις σχετικά με τις (ανα)διαρθρώσεις επιχειρήσεων. Οι δικηγόροι θα μπορούσαν να ωφεληθούν από την εμπειρία των ορκωτών λογιστών σ' αυτούς τους διάφορους τομείς και να βελτιώσουν, έτσι, την ποιότητα των νομικών υπηρεσιών που παρέχουν.

Εξάλλου, οι ορκωτοί λογιστές παρεμβαίνουν και σε άλλες αγορές, πέρα από την αγορά

παροχής νομικών υπηρεσιών. Παρέχουν υπηρεσίες και στον τομέα πιστοποίησης των λογαριασμών, ελέγχου, λογιστικής και συμβουλών σε θέματα διαχείρισεως¹⁰⁰. Μια εταιρική οργάνωση με ορκωτούς λογιστές θα επέτρεπε στους δικηγόρους να παρέχουν πολύ πιο διαφοροποιημένες υπηρεσίες στην πελατεία τους.

119. Δεύτερον, η ενσωμάτωση των διαφορών αυτών υπηρεσιών σε έναν και μοναδικό φορέα θα παρουσίαζε πρόσθετα πλεονεκτήματα τόσο για τους οικείους επαγγελματίες όσο και για τους καταναλωτές.

Πρώτον, οι δικηγόροι και οι ορκωτοί λογιστές θα ήταν σε θέση να πραγματοποιήσουν οικονομίες κλίμακας, διότι ο κοινός φορέας θα περιείχε μεγαλύτερο αριθμό παρεχόντων υπηρεσιών. Αυτές οι οικονομίες κλίμακας θα είχαν αντίκτυπο στο κόστος της παροχής υπηρεσιών και, τέλος, θετικά αποτελέσματα για τον καταναλωτή όσον αφορά την τιμή.

Στη συνέχεια, ο πελάτης θα είχε τη δυνατότητα να απευθυνθεί σε ενιαίο φορέα για μεγάλο μέρος των υπηρεσιών που είναι αναγκαίες για την οργάνωση, τη διαχείριση και τη λειτουργία της επιχειρήσεώς του.

100 — Βλ. την απόφαση 1999/152/ΕΚ της Επιτροπής, της 20ής Μαΐου 1998, με την οποία μια συγκέντρωση κηρύσσεται συμβιβαστή με την κοινή αγορά και την εφαρμογή της Συμφωνίας ΕΟΧ (Υπόθεση IV/M.1016 — Price Waterhouse/Coopers & Lybrand) (ΕΕ 1999, L 50, σ. 27, παράγραφος 20 ελ. του σχεπικίου).

Επομένως, θα ελάμβανε υπηρεσίες καλύτερα προσαρμοσμένες στις ανάγκες του, διότι ο φορέας θα είχε σφαιρική και βαθύτερη γνώση της πολιτικής του (εμπορική πολιτική, στρατηγική πωλήσεων, διαχείριση προσωπικού, κ.π.λ.) και των δυσκολιών που αντιμετώπιζει. Επιπλέον, ο πελάτης θα πραγματοποιούσε οικονομίες χρόνου και χρήματος. Δε θα χρειαζόταν να συντονίσει ο ίδιος τις υπηρεσίες που παρέχουν οι δύο επαγγελματικοί κλάδοι (δικηγόροι και ορκωτοί λογιστές) και θα κοινοποιούσε σ' έναν και μοναδικό συνομλητή το σύνολο των αναγκαίων πληροφοριακών στοιχείων για τη διαχείριση των υποθέσεών του.

σμού εντός της κοινής αγοράς. Παρεμποδίζει την είσοδο στην αγορά εταιρικών οργανώσεων ικανών να παρέχουν «από κοινού» υπηρεσίες, για τις οποίες υπάρχει εν δυνάμει ζήτηση εκ μέρους των καταναλωτών. Η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση έχει ως αποτέλεσμα «τον περιορισμό ή τον έλεγχο της παραγωγής, της διαθέσεως, της τεχνολογικής αναπτύξεως ή των επενδύσεων», κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης¹⁰².

γ) Ο αισθητός περιορισμός του ανταγωνισμού

120. Συναφώς, μελέτη που πραγματοποιήθηκε σε εθνικό επίπεδο¹⁰¹ αναφέρει ότι δεν υπάρχει ομοφωνία σχετικά με την σύσταση τέτοιων πολυκλαδικών φορέων. Στα κράτη μέλη που αυτοί επιτρέπονται, φαίνεται ότι κάθε επιχείρηση επιλέγει ατομικά τον τρόπο οργανώσεως που θεωρεί καλύτερα προσαρμοσμένο στις ανάγκες της (ενιαίο φορέα ή πολλοί παρέχοντες υπηρεσίες). Ωστόσο, από την έρευνα αυτή συνάγεται ότι υπάρχει πραγματική ζήτηση γι' αυτού του είδους τους φορείς, που περιέχουν δικηγόρους και μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών.

122. Κατά πάγια νομολογία, το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης απαγορεύει μόνον τους αισθητούς περιορισμούς του ανταγωνισμού¹⁰³.

123. Εν προκειμένω, από πολλά στοιχεία προκύπτει ότι ο SWV περιορίζει αισθητώς τον ανταγωνισμό στην ολλανδική αγορά νομικών υπηρεσιών.

121. Υπ' αυτές τις συνθήκες, θεωρούμε ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση έχει ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του ανταγωνι-

124. Πρώτον, η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση εφαρμόζεται στο σύνολο των εγγε-

101 — Nallet, H., *Les réseaux pluridisciplinaires et les professions du droit*, La Documentation française, Παρίσι, 1999, σ. 77 κτ.

102 — Βλ., υπ' αυτή την έννοια, σε πολύ διαφορετικό τομέα, την απόφαση της όγης Απριλίου 1995, C-241/91 Ρ και C-242/91 Ρ, RTE και ITP κατά Επιτροπής (Σύλλογή 1995, σ. 1-743, σκέψεις 48 έως 58).

103 — Απόφαση της 9ης Ιουλίου 1969, 5/69, Völk (Σύλλογή τόμος 1965-1968, σ. 91) και απόφαση Ρανβόν (σκέψεις 94 έως 97).

γραμμένων στις Κάτω Χώρες δικηγόρων. Δυνάμει του άρθρου 29 του *Advocatenwet*, η ρύθμιση αυτή εφαρμόζεται και στους «δικηγόρους επισκέπτες», δηλαδή στα πρόσωπα που μπορούν να ασκούν την επαγγελματική τους δραστηριότητα σε άλλο κράτος μέλος υπό την ιδιότητα του δικηγόρου ή υπό αντίστοιχη ιδιότητα. Ο ανταγωνισμός επηρεάζεται προδήλως λιγότερο όταν τα όργανα του δικηγορικού συλλόγου εκδίδουν ατομική απόφαση έναντι ενός μέλους του επαγγέλματος.

125. Δεύτερον, τα διάδικα μέρη που αφορούσε η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση κατέχουν σημαντική θέση στην ολλανδική αγορά νομικών υπηρεσιών.

Σύμφωνα με τα πληροφοριακά στοιχεία που προσκόμισαν τα διάδικα στην κύρια δίκη μέρη, το μερίδιο αγοράς του δικηγορικού επαγγέλματος στην ολλανδική αγορά νομικών υπηρεσιών κυμαίνεται μεταξύ 35 % και 50 %. Τα μερίδια αγοράς των εταιριών ορκωτών λογιστών δεν ανακοινώθηκαν στον Δικαστήριο. Ωστόσο, ορισμένα επίσημα έγγραφα αναφέρουν ότι η *Arthur Andersen Worldwide* και η εταιρία *Price Waterhouse* πραγματοποιούν το 17 % έως 20 % του κύκλου εργασιών τους μόνο στον τομέα υπηρεσιών παροχής φορολογικών συμβουλών¹⁰⁴. Ο κύκλος εργασιών που πραγματοποιεί κάθε εταιρία παγκοσμίως κυμαίνεται από 8 έως 10 δισεκατομμύρια ευρώ¹⁰⁵.

104 — Απόφαση 1999/152 (παράγραφος 70 του σκεπτικού).

105 — Nallet, H., ό.π., σ. 21.

126. Τέλος, ο περιορισμός που επιβάλλει ο SWV επηρεάζει έναν ουσιώδη παράγοντα του ανταγωνισμού, διότι αφορά άμεσα τις υπηρεσίες που επιτρέπεται να παρέχουν στην αγορά οι επιχειρηματίες¹⁰⁶. Σύμφωνα με τη νομολογία, ο ανταγωνισμός στις υπηρεσίες μεταξύ των επιχειρηματιών είναι σημαντικό στοιχείο στο πλαίσιο του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης¹⁰⁷.

127. Από τα προεκτεθέντα προκύπτει ότι ο περιορισμός του ανταγωνισμού που επιβάλλει ο SWV είναι αισθητός.

Δ — Επηρεασμός του μεταξύ κρατών μελών εμπορίου

128. Κατά πάγια νομολογία, «για να είναι μια απόφαση, μια συμφωνία ή μια σύμπραξη ικανές να επηρεάσουν το εμπόριο μεταξύ κρατών μελών, πρέπει, βάσει νομικών ή πραγματικών στοιχείων, να επιτρέπουν να θεωρηθεί με επαρκή βαθμό πιθανότητας ότι μπορούν να ασκήσουν επιρροή, άμεση ή έμμεση, πραγματική ή δυνητική, στα εμπορικά ρεύματα μεταξύ κρατών μελών, δικαιολογώντας τον φόβο ότι μπορούν να εμποδίσουν την πραγματοποίηση ενιαίας αγοράς μεταξύ κρατών μελών»¹⁰⁸.

106 — Βλ., συναφώς, την προπαρατεθείσα απόφαση *Pavlov* (σκέψεις 94 έως 97).

107 — Προπαρατεθείσα απόφαση *Metro* κατά Επιτροπής (σκέψεις 20 έως 22).

108 — Απόφαση της 17ης Ιουλίου 1997, C-219/95, *Ferrière Nord* κατά Επιτροπής (Σύλλογή 1997, σ. I-4411, σκέψη 20). Βλ., επίσης, μεταξύ άλλων, τις προπαρατεθείσες αποφάσεις *Société technique minière* (σ. 359) *Consten και Grundig* κατά Επιτροπής (σ. 495) *L'Oréal* (σκέψη 18), και *DLG* (σκέψη 54).

Το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης δεν απαιτεί οι συμφωνίες που αναφέρει η διάταξη αυτή να έχουν πράγματι επηρεάσει το ενδοκοινοτικό εμπόριο, αλλά απαιτεί να αποδεικνύεται ότι οι συμφωνίες αυτές είναι ικανές να έχουν ένα τέτοιο αποτέλεσμα¹⁰⁹. Με ορισμένες αποφάσεις, το Δικαστήριο περιορίστηκε στην απαίτηση η σύμπραξη να αφορά, «έστω και εν μέρει, προϊόντα τα οποία προέρχονται από άλλο κράτος μέλος»¹¹⁰.

129. Η προϋπόθεση σχετικά με τον επηρεασμό των ενδοκοινοτικών συναλλαγών πληροῦται εν προκειμένω.

130. Αφενός, δεν αμφισβητείται ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση καλύπτει το σύνολο της επικράτειας των Κάτω Χωρών. Το Δικαστήριο έκρινε ότι «μια σύμπραξη η οποία εκτείνεται στο σύνολο του εδάφους κράτους μέλους έχει, από την ίδια της τη φύση, ως αποτέλεσμα την εδραίωση στεγανοποιήσεων εθνικού χαρακτήρα, εμποδίζοντας έτσι την οικονομική αλληλοδιείσδυση που επιδιώκεται από τη Συνθήκη»¹¹¹.

131. Αφετέρου, υπενθυμίζουμε ότι οι J. C. J. Wouters και J. W. Savelbergh επιθυμούσαν να συστήσουν επαγγελματικό συνεταιρισμό με εταιρίες οι οποίες, εξαιτίας των δεσμών που τις έωναν με άλλους, ήταν διεθνείς.

Σκοπός του επαγγελματικού αυτού συνεταιρισμού ήταν, μεταξύ άλλων, η παροχή «από κοινού» υπηρεσιών σε πελάτες που είναι εγκατεστημένοι σε άλλα κράτη μέλη. Εξάλλου, το αιτούν δικαστήριο διαπίστωσε¹¹² ότι οι δικηγόροι και οι φορολογικοί σύμβουλοι που είναι εγκατεστημένοι σε άλλα κράτη μέλη και οι οποίοι ανήκουν στον όμιλο Arthur Andersen ή στον όμιλο Price Waterhouse θα είχαν ίσως την πρόθεση να προτείνουν, σε συνεργασία με τους J. C. J. Wouters και J. W. Savelbergh, «από κοινού» υπηρεσίες στην ή από την ολλανδική επικράτεια. Τέλος, όπως υπογράμμισαν οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης, τα δικηγορικά γραφεία και οι εταιρίες ορκωτών λογιστών παρεμβαίνουν συχνά σε διασυνοριακές συναλλαγές, οι οποίες αφορούν ταυτόχρονα το νομικό σύστημα διαφόρων κρατών μελών.

132. Συνεπώς, η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση είναι ικανή να επηρεάσει τα ρεύματα των ενδοκοινοτικών συναλλαγών των «από κοινού» υπηρεσιών.

109 – Προπαρατεθείσες αποφάσεις Miller κατά Επιτροπής (σκέψη 15), και Fettiére Nord κατά Επιτροπής (σκέψη 19).

110 – Απόφαση της 10ης Δεκεμβρίου 1985, 240/82 έως 242/82, 261/82, 262/82, 268/82 και 269/82, Stichting Sigarettindustrie κ.λπ. κατά Επιτροπής (Σύλλογη 1985, σ. 3831, σκέψη 49).

111 – Απόφαση CNSD (σκέψη 48). Βλ., επίσης τις αποφάσεις της 17ης Οκτωβρίου 1972, 8/72, Vereeniging van Cementhandelaren κατά Επιτροπής (Σύλλογη τόμος 1972-1973, σ. 223, σκέψη 29), απόφαση της 16ης Ιουνίου 1981, 126/80, Salonia (Σύλλογη 1981, σ. 1563, σκέψη 14), την προπαρατεθείσα απόφαση Remia κ.λπ. κατά Επιτροπής (σκέψη 22), καθώς και την απόφαση του Πρωτοδικείου της 21ης Φεβρουαρίου 1995, T-29/92, SPO κ.λπ. κατά Επιτροπής (Σύλλογη 1995, σ. II-289, σκέψη 229), και την προπαρατεθείσα απόφαση SCK και FNK κατά Επιτροπής (σκέψη 179).

112 – Διάταξη περί παραπομπής (γαλλική μετάφραση, σ. 23).

E — Συμπέρασμα

133. Από τα προεκτεθέντα προκύπτει ότι οι προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης πληρούνται εν προκειμένω.

134. Στο παρόν στάδιο εξελίξεως του κοινοτικού δικαίου, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αντίκειται στις διατάξεις του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης η θέσπιση από δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, δεσμευτικού μέτρου που απαγορεύει στους δικηγόρους που δικηγορούν στην επικράτεια του οικείου κράτους μέλους να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών.

μία ή περισσότερες επιχειρήσεις της δεσπόζουσας θέσης τους εντός της κοινής αγοράς ή σημαντικού τμήματός της.»

136. Το Raad van State ερωτά αν η έννοια της επιχειρήσεως του άρθρου 86 της Συνθήκης εφαρμόζεται σε δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, «καίτοι δεν αναπτύσσει κανενός είδους οικονομική δραστηριότητα»¹¹³. Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, το αιτούν δικαστήριο ερωτά αν ο δικηγορικός σύλλογος εκμεταλλεύεται καταχρηστικώς τη δεσπόζουσα θέση εντός της κοινής αγοράς ή σε ουσιώδες μέρος αυτής, οσάκις απαγορεύει στους δικηγόρους που δικηγορούν στην ολλανδική επικράτεια να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με ορκωτούς λογιστές¹¹⁴.

VI — Το άρθρο 86 της Συνθήκης

135. Το τρίτο και τέταρτο προδικαστικό ερώτημα αφορούν την ερμηνεία του άρθρου 86 της Συνθήκης. Το πρώτο εδάφιο του άρθρου αυτού προβλέπει:

137. Από τη νομολογία προκύπτει ότι ο όρος «επιχείρηση» του άρθρου 86 έχει την ίδια έννοια με αυτή που έχει στο πλαίσιο του άρθρου 85 της Συνθήκης¹¹⁵. Σύμφωνα με τον ορισμό που δόθηκε με την απόφαση Höfner και Elser¹¹⁶, η έννοια της επιχειρήσεως καλύπτει «κάθε φορέα ο οποίος ασκεί οικονομική δραστηριότητα, ανεξάρτητα από το νομικό καθεστώς που τον διέπει και τον τρόπο της χρηματοδοτήσεώς του».

«Είναι ασυμβίβαστη με την κοινή αγορά και απαγορεύεται, κατά το μέτρο που δύναται να επηρεάσει το εμπόριο μεταξύ κρατών μελών, η καταχρηστική εκμετάλλευση από

113 — Τρίτο προδικαστικό ερώτημα.

114 — Τέταρτο προδικαστικό ερώτημα.

115 — Απόφαση της 10ης Μαρτίου 1992, T-68/89, T-77/89 και T-78/89, SIV κ.λπ. κατά Επιτροπής (Σύλλογή 1992, σ. II-1403, σκέψη 358).

116 — Προπαρατεθείσα απόφαση (σκέψη 21).

Το Δικαστήριο έκρινε επίσης ότι η οικονομική δραστηριότητα συνίσταται σε κάθε δραστηριότητα προσφοράς αγαθών ή υπηρεσιών σε δεδομένη αγορά¹¹⁷. Κατά κανόνα, μια δραστηριότητα είναι οικονομικής φύσεως οσάκις μπορεί να ασκείται, τουλάχιστον καταρχήν, από ιδιωτική επιχείρηση και με κερδοσκοπικό σκοπό¹¹⁸.

γος ασκεί οικονομική δραστηριότητα¹²¹. Πρόκειται κυρίως για δραστηριότητες που ασκούνται μέσω ενώσεως με την επωνυμία «BaliePlus».

140. Το επιχείρημα αυτό είναι αλυσιτελές.

138. Το γεγονός ότι μια οντότητα αποτελεί «ένωση επιχειρήσεων» κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης δεν σημαίνει παροδότηση ότι είναι και «επιχείρηση» κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού. Είδαμε ότι η άσκηση οικονομικής δραστηριότητας δεν είναι απαιτούμενη προϋπόθεση για να χαρακτηριστεί ένας φορέας ως ένωση επιχειρήσεων¹¹⁹. Αντίθετως, αν η ένωση επιχειρήσεων ασκεί η ίδια οικονομική δραστηριότητα, πρέπει να χαρακτηριστεί ως «επιχείρηση» κατά την έννοια των άρθρων 85 και 86 της Συνθήκης¹²⁰.

141. Συγκεκριμένα, η έννοια της επιχειρήσεως στο κοινοτικό δίκαιο του ανταγωνισμού είναι σχετική¹²². Πρέπει να εκτιμάται *in concreto*, κατά περίπτωση, σε σχέση με τη συγκεκριμένη υπό εξέταση δραστηριότητα. Έτσι, οσάκις ένας φορέας ασκεί ταυτόχρονα δραστηριότητες διαφορετικής φύσεως, το Δικαστήριο «διαχωρίζει»¹²³ τις δραστηριότητες αυτές: εξετάζει μόνον αν, *σε σχέση με την υπό κρίση δραστηριότητα*, ο φορέας πρέπει να χαρακτηριστεί ως επιχείρηση¹²⁴.

139. Εν προκειμένω, οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης ισχυρίζονται ότι, αντίθετα προς αυτό που αναφέρει το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλο-

142. Συνεπώς, το μόνο ζήτημα που ανακύπτει εν προκειμένω είναι ο καθορισμός της φύσεως (οικονομικής ή όχι) της δραστηριότητας που ασκεί ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος οσάκις θεσπίζει δεσμευτικά μέτρα που διέπουν τη δυνατότητα των δικηγόρων που δικηγορούν στις Κάτω Χώρες να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό με τους ορκωτούς λογιστές.

117 – Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 16ης Ιουνίου 1987, 118/85, Επιτροπή κατά Ιταλίας (Συλλογή 1987, σ. 2599, σκέψη 7)· CNSD (σκέψη 36) και Pavlov (σκέψη 75).

118 – Βλ. τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Teusro επί των προπαρατεθεισών υποθέσεων Poucet και Pistre (σημείο 8) και SAT Fluggesellschaft (σημείο 9).

119 – Προπαρατεθείσες αποφάσεις Van Landewyck κ.λπ. κατά Επιτροπής (σκέψεις 87 και 88) και IAZ κ.λπ. κατά Επιτροπής (σκέψεις 19 και 20).

120 – Απόφαση του Πρωτοδικείου της 2ης Ιουλίου 1992, T-61/89, Dansk Pelsdyravlerforening κατά Επιτροπής (Συλλογή 1992, σ. II-1931, σκέψη 50).

121 – Γραπτές παρατηρήσεις προσφευγόντων της κύριας δίκης (παράγραφος 121).

122 – Βλ. τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Jacobs επί της προπαρατεθείσας υποθέσεως Albany (σημείο 207).

123 – Σύμφωνα με την έκφραση του Idot, L., «Nouvelle invasion ou confirmation du domaine du droit de la concurrence? A propos de quelques développements récents (...)», στο *Europe*, Ιανουάριος 1996, σ. 1 (παράγραφος 24).

124 – Βλ., μεταξύ άλλων, την προπαρατεθείσα απόφαση της 16ης Ιουνίου 1987, Επιτροπή κατά Ιταλίας (σκέψη 7), και την προπαρατεθείσα απόφαση Diego Cali & Figli (σκέψεις 16 έως 18).

143. Όπως τόνισε το Raad van State με το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, μια τέτοια δραστηριότητα δεν είναι οικονομική. Ο δικηγορικός σύλλογος ασκεί τη ρυθμιστική του εξουσία με σκοπό την οργάνωση του δικηγορικού επαγγέλματος στις Κάτω Χώρες. Δεν παρέχει υπηρεσίες έναντι αμοιβής στην αγορά. Είναι, εξάλλου, δύσκολο να φανταστούμε ότι ένας ιδιώτης επιχειρηματίας θα μπορούσε να αναλαμβάνει, από δική του πρωτοβουλία, την άσκηση μιας τέτοιας ρυθμιστικής δραστηριότητας με κερδοσκοπικό σκοπό.

144. Συνεπώς, η έννοια της επιχειρήσεως κατά την έννοια του άρθρου 86 της Συνθήκης δεν έχει εφαρμογή σε δικηγορικό σύλλογο οσάκις αυτός θεσπίζει δεσμευτικά μέτρα που απαγορεύουν στους δικηγόρους που δικηγορούν στην εθνική επικράτεια να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με τους ορκωτούς λογιστές.

145. Οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης επικάλεστηκαν ωστόσο μια άλλη δυνατότητα. Φρονούν ότι το Δικαστήριο θα μπορούσε να διαπιστώσει την ύπαρξη *συλλογικής δεσπόζουσας θέσης* σε σχέση με τους εγγεγραμμένους στις Κάτω Χώρες δικηγόρους¹²⁵.

146. Το Raad van State δεν υπέβαλε ερώτημα ερμηνείας όσον αφορά την ύπαρξη συλλογικής δεσπόζουσας θέσης σε σχέση με τους

ολλανδούς δικηγόρους. Το αντικείμενο του τρίτου προδικαστικού ερωτήματος περιορίζεται στο ζήτημα αν ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος πρέπει να χαρακτηριστεί ως επιχείρηση κατά την έννοια του άρθρου 86 της Συνθήκης. Ωστόσο, εφόσον η συλλογική δεσπόζουσα θέση μπορεί να παρουσιάζει ενδιαφέρον για τη συνέχεια της διαδικασίας της κύριας δίκης, θα εξετάσουμε συντόμως την επιχειρηματολογία των προσφευγόντων της κύριας δίκης.

147. Η έννοια της «συλλογικής δεσπόζουσας θέσης» μπορεί να περιγραφεί ως ακολούθως¹²⁶.

Αφορά την κατάσταση στην οποία δύο ή περισσότερες επιχειρήσεις συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς ή διασυνδέσεις ώστε, από οικονομικής πλευράς, να εμφανίζονται ως συλλογική οντότητα που έχει την εξουσία να ενεργεί σε σημαντικό βαθμό ανεξάρτητα από τους λοιπούς ανταγωνιστές, την πελατεία τους και τους καταναλωτές. Σύμφωνα με την περιγραφή αυτή, η συλλογική δεσπόζουσα θέση απαιτεί οι επιχειρήσεις να είναι επαρκώς συνδεδεμένες μεταξύ τους ώστε να ακολουθούν την ίδια γραμμή δράσεως στην αγορά¹²⁷.

126 — Απόφασεις της 31ης Μαρτίου 1998, C-68/94 και C-30/95, France κ.λπ. κατά Επιτροπής (Συλλογή 1998, σ. I-1375, σκέψη 221), και της 16ης Μαρτίου 2000, C-395/96 P και C-396/96 P, Compagnie maritime belge transports κ.λπ. κατά Επιτροπής (Συλλογή 2000, σ. I-1365, σκέψεις 36, 41 και 42).

127 — Απόφαση της 27ης Απριλίου 1994, C-393/92, Almelo (Συλλογή 1994, σ. I-1477, σκέψη 42), προπαρατεθείσες Centro Servizi Spediporto (σκέψη 33), DIP κ.λπ. (σκέψη 26) και απόφαση της 17ης Ιουνίου 1997, C-70/95, Sodemare κ.λπ. (Συλλογή 1997, σ. I-3395, σκέψη 46).

125 — Γραπτές παρατηρήσεις των προσφευγόντων της κύριας δίκης (παιράγραφοι 121 έως 124).

148. Η ακριβής σημασία της έννοιας των «δεσμών» που πρέπει να συνδέουν τις επιχειρήσεις είναι αβέβαιη¹²⁸. Στο παρόν στάδιο της νομολογίας, είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι οι δεσμοί αυτοί μπορεί να είναι διαρθρωτικής¹²⁹, νομικής¹³⁰ ή οικονομικής¹³¹ φύσεως. Επιπλέον, από ορισμένες αποφάσεις¹³² μπορεί να συναχθεί ότι η έννοια των «οικονομικών δεσμών» καλύπτει την απλή οικονομική αλληλεξάρτηση που υπάρχει μεταξύ των μελών ενός ολιγοπωλίου¹³³.

τους σε ορισμένη αγορά κατά τρόπον ώστε να εμφανίζονται στην αγορά αυτή ως συλλογική οντότητα έναντι των ανταγωνιστών τους, των εμπορικών εταιρών τους και των καταναλωτών»¹³⁵.

Όσον αφορά τους δεσμούς νομικής φύσεως, το Δικαστήριο τόνισε ότι μια σύμπραξη κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία συλλογικής δεσπόζουσας θέσης. Βεβαίως, το γεγονός και μόνον ότι δύο ή περισσότερες επιχειρήσεις συνδέονται με συμφωνία, απόφαση ενώσεως επιχειρήσεων ή εναρμονισμένη πρακτική δεν μπορεί να αποτελέσει επαρκές έρεισμα για μια τέτοια διαπίστωση¹³⁴. Ωστόσο, το Δικαστήριο έκρινε ότι μια συμφωνία, απόφαση ή εναρμονισμένη πρακτική μπορεί «αναμφισβήτητα, όταν τίθεται σε εφαρμογή, να έχει ως συνέπεια ότι οι οικείες επιχειρήσεις δεσμεύονται όσον αφορά τη συμπεριφορά

149. Τέλος, το Δικαστήριο επανειλημμένως¹³⁶ έχει πει ότι ένα από τα χαρακτηριστικά της συλλογικής δεσπόζουσας θέσης είναι η έλλειψη ανταγωνισμού μεταξύ των διαφόρων οικείων επιχειρηματιών¹³⁷.

150. Συνήθως, η συλλογική δεσπόζουσα θέση αφορά την κατάσταση κατά την οποία οι επιχειρηματίες κατέχουν ολιγοπωλιακή θέση στην αγορά. Ωστόσο, υπό το φως των αρχών της νομολογίας, δεν μπορεί να αποκλειστεί η δυνατότητα εφαρμογής της έννοιας αυτής στα ελευθέρια επαγγέλματα¹³⁸.

151. Συγκεκριμένα, είναι δυνατόν να νοηθεί ότι τα μέλη ελευθερίου επαγγέλματος συνδέονται, κατά κάποιον τρόπο, με «διαρθρωτικούς» ή «νομικούς» δεσμούς κατά την

128 – Korah, V., «Compagnie Maritime Belge, Collective Dominant Position and Exclusionary Pricing», στο *Mélanges en hommage à Michel Waëlbroeck*, Bruylant, Βρυξέλλες 1999, σ. 1101 (σ. 1110).

129 – Απόφαση του Πρωτοδικείου της 7ης Οκτωβρίου 1999, T-228/97, Irish Sugar κατά Επιτροπής (Σύλλογη 1999, σ. II-2969, σκέψεις 50 έως 52). Κατά της αποφάσεως αυτής ανήχθη αναφορά, υπόθεση C-497/99 P, Irish Sugar κατά Επιτροπής.

130 – Προπαρατεθείσα απόφαση της 16ης Μαρτίου 2000, *Compagnie maritime belge transports* κ.λπ. κατά Επιτροπής (σκέψεις 43 έως 48).

131 – Ό.π. (σκέψεις 42 και 45).

132 – Ό.π. (σκέψη 45) και απόφαση του Πρωτοδικείου της 25ης Μαρτίου 1999, T-102/96, *Genco* κατά Επιτροπής (Σύλλογη 1999, σ. II-753, σκέψεις 273 έως 276).

133 – Βλ. υπ' αυτή την έννοια, Muñoz Fernández, P., «Increasing powers and increasing uncertainty: collective dominance and pricing abuses», στο *ELRev.*, 2000, σ. 645 (σ. 648 και 649).

134 – Προπαρατεθείσα απόφαση της 16ης Μαρτίου 2000, *Compagnie maritime belge transports* κ.λπ. κατά Επιτροπής (σκέψη 43).

135 – Ό.π. (σκέψη 44).

136 – Προπαρατεθείσες αποφάσεις *Centro Servizi Spediporto* (σκέψη 34), και *DIP* κ.λπ. (σκέψη 27).

137 – Βλ. υπ' αυτή την έννοια, την υποσημείωση 81 των προτάσεων του γενικού εισαγγελέα Fenelly επί της προπαρατεθείσας υποθέσεως *Sodemare* κ.λπ.

138 – Βλ., συνικώς, *Politique de la concurrence et professions libérales*, OCDE, Παρίσι, 1985 (παράγραφος 69).

έννοια της νομολογίας. Λόγω της υποχρεωτικής υπαγωγής τους στον αρμόδιο δικηγορικό σύλλογο, οι επαγγελματίες ανήκουν σε συλλογικό φορέα, ο οποίος έχει ως αντικείμενο τον ορισμό και την εφαρμογή κοινών προϋποθέσεων για την άσκηση του επαγγέλματος¹³⁹. Επιπλέον, οι επιβαλλόμενοι στα μέλη του επαγγέλματος κανόνες μπορεί να περιορίζουν, μερικές φορές ουσιωδώς, τον ανταγωνισμό που ασκείται μεταξύ τους μέσω των τιμών, των υπηρεσιών και της διαφήμισης. Είναι, συνεπώς, δυνατόν οι κανόνες που διέπουν το επάγγελμα να αποδεικνύονται ότι είναι αποφάσεις ενώσεων επιχειρήσεων, οι οποίες όταν τίθενται σε εφαρμογή «έχουν ως συνέπεια ότι οι οικείες επιχειρήσεις δεσμεύονται όσον αφορά τη συμπεριφορά τους σ[την] αγορά [...], κατά τρόπον ώστε να εμφανίζονται στην αγορά αυτή ως συλλογική οντότητα έναντι των ανταγωνιστών τους, των εμπορικών εταιρών τους και των καταναλωτών»¹⁴⁰.

152. Σ' αυτή την περίπτωση, θα ήταν ίσως αναγκαίο να εξεταστεί αν η συμπεριφορά των μελών του επαγγέλματος αποτελεί «κατάχρηση» της συλλογικής δεσπόζουσας θέσης κατά την έννοια του άρθρου 86 της Συνθήκης ή αν, αντίθετα, η συμπεριφορά τους είναι ικανή να ενισχύσει τον ανταγωνισμό στην αγορά¹⁴¹. Στη συνέχεια, θα ήταν χρήσιμο να εξετασθεί αν η συμπεριφορά του

επαγγέλματος μπορεί να δικαιολογείται αντικειμενικά¹⁴². Τέλος, μπορούμε να αναρωτηθούμε αν, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης, ο περιορισμός του ανταγωνισμού που απορρέει από την καταχρηστική συμπεριφορά είναι αναγκαίος για την εκπλήρωση της αποστολής δημοσίας υπηρεσίας με την οποία είναι ενδεχομένως επιφορτισμένα τα μέλη του επαγγέλματος.

153. Εν προκειμένω, δεν είναι δυνατόν να λάβουμε θέση επί των διαφόρων αυτών ζητημάτων. Η εξέταση που ζητούν οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, διότι η δικογραφία δεν περιέχει τα αναγκαία προς τούτο νομικά και πραγματικά στοιχεία.

154. Συνεπώς, προτείνουμε στο Δικαστήριο να απαντήσει στο τρίτο προδικαστικό ερώτημα ότι η έννοια της επιχειρήσεως του άρθρου 86 της Συνθήκης δεν έχει εφαρμογή σε δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, οσάκις αυτός θεσπίζει, βάσει νομοθετικής εξουσιοδότησεως, δεσμευτικά μέτρα που απαγορεύουν στους δικηγόρους να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών. Υπ' αυτές τις συνθήκες, το τέταρτο προδικαστικό ερώτημα, όσον αφορά την ενδεχόμενη καταχρηστική συμπεριφορά του δικηγορικού συλλόγου, καθίσταται άνευ αντικειμένου.

139 — Βλ., συναφώς, την απόφαση του Πρωτοδικείου της 8ης Οκτωβρίου 1996, T-24/93 έως T-26/93 και T-28/93. *Compagnie maritime belge transports* κ.λπ. κατά Επιτροπής (Σύλλογη 1996, σ. II-1201, σκέψη 65).

140 — Προπαρατεθείσα απόφαση της 16ης Μαΐτιου 2000. *Compagnie maritime belge transports* κ.λπ. κατά Επιτροπής (σκέψη 44).

141 — Βλ. την προπαρατεθείσα απόφαση DLG (σκέψεις 49 έως 52) και το σημείο 112 των παρούσων προτάσεων.

142 — Βλ. την απόφαση της 14ης Νοεμβρίου 1996, C-333/94 P, *Tetra Pak* κατά Επιτροπής (Σύλλογη 1996, σ. I-5951, σκέψη 37), και την απόφαση του Πρωτοδικείου της 12ης Δεκεμβρίου 1991, T-30/89, *Hilti* κατά Επιτροπής (Σύλλογη 1991, σ. II-1439, σκέψεις 102 έως 119). Βλ., επίσης την απόφαση 2000/12/ΕΚ της Επιτροπής, της 20ής Ιουλίου 1999, σχετικά με διαδικασία εφαρμογής του άρθρου 82 της Συνθήκης ΕΚ και του άρθρου 54 της Συμφωνίας ΕΟΧ (Υπόθεση IV/36.888 — Παγκόσμιο Κύπελλο Ποδοσφαίρου 1998) (ΕΕ 2000, L 5, σ. 55, παράγραφοι 104 έως 114 του σκεπτικού).

VII – Άρθρο 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης

155. Το πέμπτο προδικαστικό ερώτημα αφορά την ερμηνεία του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης. Το άρθρο αυτό προβλέπει:

«Οι επιχειρήσεις που είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος ή που έχουν χαρακτήρα δημοσιονομικού μονοπωλίου υπόκεινται στους κανόνες της παρούσας Συνθήκης, ιδίως στους κανόνες ανταγωνισμού, κατά το μέτρο που η εφαρμογή των κανόνων αυτών δεν εμποδίζει νομικά ή πραγματικά την εκπλήρωση της ιδιαίτερης αποστολής που τους έχει ανατεθεί. Η ανάπτυξη των συναλλαγών δεν πρέπει να επηρεάζεται σε βαθμό ο οποίος θα αντέκειτο προς το συμφέρον της Κοινότητας.»

156. Το Raad van State ερωτά αν ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 90, παράγραφος 2. Πιο συγκεκριμένα, το αιτούν δικαστήριο ερωτά αν ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος μπορεί να θεωρηθεί ως φορέας επιφορτισμένος «με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος», εφόσον θέσπισε την επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση αποσκοπώντας ειδικώς στη διασφάλιση της ανεξαρτησίας του δικηγόρου και της εκ μέρους του μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη.

157. Το άρθρο 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης θέτει έξι προϋποθέσεις εφαρμογής.

Προβλέπει ότι: *οι επιχειρήσεις* [πρώτη προϋπόθεση] *επιφορτισμένες* [δεύτερη προϋπόθεση] *με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος* [τρίτη προϋπόθεση] *υπόκεινται* στους κανόνες της Συνθήκης, *κατά το μέτρο* [πέμπτη προϋπόθεση] *που η εφαρμογή των κανόνων αυτών δεν εμποδίζει* [τέταρτη προϋπόθεση] *την εκπλήρωση της ιδιαίτερης αποστολής που τους έχει ανατεθεί, με την επιφύλαξη ότι η ανάπτυξη των συναλλαγών* [έκτη προϋπόθεση] *δεν επηρεάζεται σε βαθμό ο οποίος θα αντέκειτο προς το συμφέρον της Κοινότητας.*

158. Επιβάλλεται η υπενθύμιση των αρχών που έθεσε η νομολογία, όσον αφορά καθεμία από τις ανωτέρω προϋποθέσεις. Θα εξετάσουμε στη συνέχεια τα πραγματικά περιστατικά της διαφοράς της κύριας δίκης βάσει των αρχών αυτών.

A — Οι προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης

159. Η πρώτη προϋπόθεση του άρθρου 90, παράγραφος 2, δεν παρουσιάζει δυσκολίες.

Η έννοια της επιχειρήσεως που αφορά η διάταξη αυτή έχει την ίδια έννοια με αυτή

που έχει στο πλαίσιο των άρθρων 85 και 86 της Συνθήκης¹⁴³. Η προπαρατεθείσα απόφαση Höfner και Elser δίνει ενιαίο ορισμό της έννοιας της επιχειρήσεως στο κοινοτικό δίκαιο του ανταγωνισμού. Το άρθρο 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης εφαρμόζεται σε όλες τις επιχειρήσεις, δημόσιες ή ιδιωτικές¹⁴⁴.

160. Η δεύτερη προϋπόθεση υποθέτει ότι η επιχείρηση είναι «επιφορτισμένη» με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος *διά πράξεως δημοσίας εξουσίας*¹⁴⁵.

Κατ' αρχήν, μόνη η άσκηση ρυθμισμένης δραστηριότητας υπό τον κρατικό έλεγχο δεν αποτελεί επαρκή λόγο για να εμπίπτει μια οντότητα στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 90, παράγραφος 2, ακόμη κι αν ο κρατικός έλεγχος είναι πιο έντονος έναντι της οικείας επιχειρήσεως¹⁴⁶. Ωστόσο, με τη νομολογία του, το Δικαστήριο περιόρισε την αυστηρότητα των αιτήσεων σχετικά με την ύπαρξη τυπικής πράξεως της δημοσίας αρχής.

Αρχικά, το Δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης δεν απαιτούσε οπωσδήποτε την ύπαρξη νομο-

θετικής ή κανονιστικής πράξεως εκ μέρους του κράτους¹⁴⁷. Η πράξη των δημοσίων αρχών μπορεί να είναι μια απλή παραχώρηση δημοσίου δικαίου¹⁴⁸ ή «παραχωρήσεις προκειμένου να εξειδικευθούν οι υποχρεώσεις που έχουν επιβληθεί σε επιχειρήσεις, στις οποίες έχει ανατεθεί διά νόμου η διαχείριση υπηρεσίας γενικού οικονομικού συμφέροντος»¹⁴⁹. Στη συνέχεια, με την απόφαση Albany¹⁵⁰, το Δικαστήριο έκρινε σιωπηρώς ότι το γεγονός και μόνον, για τους κοινωνικούς εταίρους, της ιδρύσεως κλαδικού ταμείου συντάξεων και της αιτήσεως προς τις δημόσιες αρχές να καθίσταται υποχρεωτική η υπαγωγή σ' αυτό το ταμείο, αρκούσε για να διαπιστωθεί ότι το ταμείο αποτελεί επιχείρηση *επιφορτισμένη* με τη διαχείριση υπηρεσίας γενικού οικονομικού συμφέροντος κατά την έννοια του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης¹⁵¹.

161. Όσον αφορά το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, η νομολογία δεν δίνει ορισμό της έννοιας της «υπηρεσίας γενικού οικονομικού συμφέροντος».

Είναι βέβαιον ότι οι δραστηριότητες της επιχειρήσεως πρέπει να άπτονται «κάποιου γενικού οικονομικού συμφέροντος εμφανίζοντος ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρί-

143 – Βλ., υπ' αυτή την έννοια, την απόφαση Pavlov (σκέψη 77).

144 – Απόφαση της 21ης Μαρτίου 1974, 127/73, BRT II (Συλλογή τόμος 1974, σ. 157, σκέψη 20).

145 – Προπαρατεθείσα απόφαση BRT II (σκέψη 20) και απόφαση της 11ης Απριλίου 1989, 66/86, Ahmed Saeed Flugreisen και Silver Line Reisebüro (Συλλογή 1989, σ. 803, σκέψη 55).

146 – Αποφάσεις της 14ης Ιουλίου 1981, 172/80, Züchner (Συλλογή 1981, σ. 2021, σκέψη 7), της 2ης Μαρτίου 1983, 7/82, GLV κατά Επιτροπής (Συλλογή 1983, σ. 483, σκέψεις 29 έως 32).

147 – Απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 1997, C-159/94, Επιτροπή κατά Γαλλίας (Συλλογή 1997, σ. 1-5815, σκέψη 66).

148 – Προπαρατεθείσα απόφαση Almelo (σκέψη 47).

149 – Προπαρατεθείσα απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 1997, Επιτροπή κατά Γαλλίας (σκέψη 66).

150 – Προπαρατεθείσα (σκέψεις 98 έως 111).

151 – Βλ., συναφώς, τις παρατηρήσεις του Gyselen, L., σχόλιο επί των αποφάσεων της 21ης Σεπτεμβρίου 1999, Albany, προπαρατεθείσα C-115/97 έως C-117/97, Brentjens' (Συλλογή 1999, σ. 1-6025), και C-219/97, Drijvende Bokken (Συλλογή 1999, σ. 1-6121), στο *Common Market Law Review*, 2000, σ. 425, (σ. 445).

σματα, τα οποία τις διακρίνουν από άλλες δραστηριότητες της οικονομικής ζωής»¹⁵². Κατόπιν τούτου, το Δικαστήριο περιγράφει τις υπηρεσίες του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης με όρους που εναλλάσσονται σχεδόν μεταξύ τους: γενικό οικονομικό συμφέρον¹⁵³, διεθνή υπηρεσία¹⁵⁴ ή, απλώς, «δημόσια υπηρεσία»¹⁵⁵.

162. Στην πραγματικότητα, εναπόκειται στα κράτη μέλη να ορίσουν το περιεχόμενο των υπηρεσιών τους γενικού οικονομικού συμφέροντος. Σ' αυτό το πλαίσιο, διαθέτουν σημαντικό περιθώριο δράσης, διότι το Δικαστήριο επεμβαίνει μόνο για να επιβάλει κυρώσεις για τις ενδεχομένες καταχρήσεις, όταν τα κράτη μέλη παραβιάζουν τα συμφέροντα της Κοινότητας¹⁵⁶. Το άρθρο 90, παράγραφος 2, έχει, πράγματι, ως σκοπό να συμβιβάζει το συμφέρον των κρατών μελών να χρησιμοποιούν ορισμένες επιχειρήσεις ως μέσο ασκήσεως οικονομικής δημοσιονομικής ή κοινωνικής πολιτικής προς το κοινοτικό συμφέρον της τηρήσεως των κανόνων του ανταγωνισμού και της διατήσεως της ενότητας της κοινής αγοράς¹⁵⁷.

163. Το Δικαστήριο έχει πει ότι ενέπιπταν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 90, παρά-

γραφος 2, της Συνθήκης: τηλεοπτικά ιδρύματα που είναι επιφορτισμένα με αποστολή δημοσίου συμφέροντος¹⁵⁸, εταιρίες αεροπορικών μεταφορών, που υποχρεούνται να εκμεταλλεύονται μη αποδοτικές γραμμές¹⁵⁹, επιχείρηση επιφορτισμένη με τη διανομή του ηλεκτρικού ρεύματος¹⁶⁰, ταμείο επιφορτισμένο με τη διαχείριση συστήματος επικουρικών συντάξεων που επιτελεί ουσιώδη κοινωνική λειτουργία εντός του συνταξιοδοτικού καθεστώτος ενός κράτους¹⁶¹, η διάθεση στους χρήστες δημόσιου τηλεφωνικού δικτύου¹⁶², η διανομή της αλληλογραφίας στο σύνολο της εθνικής επικράτειας¹⁶³, η διαχείριση ορισμένων αποβλήτων που έχει ως στόχο να αντιμετωπίσει περιβαλλοντικό πρόβλημα¹⁶⁴ και η διεθνής υπηρεσία πρυσμοδετήσεως για λόγους ασφαλείας εντός του λιμένα¹⁶⁵.

Αντιθέτως, το Δικαστήριο δεν χαρακτήρισε ως «υπηρεσία γενικού οικονομικού συμφέροντος» ορισμένες λιμενικές εργασίες που δεν έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα¹⁶⁶ και ορισμένες υπηρεσίες δυνάμενες να διαχωριστούν από την ταχυδρομική γενική υπηρεσία¹⁶⁷.

164. Βάσει της τετάρτης προϋποθέσεως του άρθρου 90, παράγραφος 2, στις επιχειρήσεις

152 – Αποφάσεις της 10ης Δεκεμβρίου 1991, C-179/90, *Merci convenzionali porto di Genova* (Συλλογή 1991, σ. I-5889, σκέψη 27), της 17ης Ιουλίου 1997, C-242/95, *GT-link* (Συλλογή 1997, σ. I-4449, σκέψη 53), της 18ης Ιουνίου 1998, C-266/96, *Corsica Ferries France* (Συλλογή 1998, σ. I-3949, σκέψη 5).

153 – Απόφαση της 19ης Μαΐου 1993, C-320/91, *Corbeau* (Συλλογή 1993, σ. I-2533, σκέψη 19).

154 – Προπαρατεθείσα απόφαση *Corsica Ferries France* (σκέψη 45).

155 – Οπ.π. (σκέψη 60).

156 – Blum, F., «De Sacchi à Franzén en passant par la Crespelle: la jurisprudence récente de l'article 90», στη *Gazette du Palais*, 1999, No 20, σ. 12 (σ. 21).

157 – Απόφαση της 19ης Μαρτίου 1991, C-202/88, Γαλλία κατά Επατροπής (Συλλογή 1991, σ. I-1223, σκέψη 12), και προπαρατεθείσα απόφαση *Albany* (σκέψη 103).

158 – Απόφαση της 30ής Απριλίου 1974, 155/73, *Sacchi* (Συλλογή τόμος 1974, σ. 217, σκέψεις 13 έως 15).

159 – Προπαρατεθείσα απόφαση *Ahmed Saeed Flugreisen και Silver Line Reisebüro* (σκέψη 55).

160 – Προπαρατεθείσα απόφαση *Almelo* (σκέψη 48) και απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 1997, C-157/94, *Κάτω Χώρες κατά Επιτροπής* (Συλλογή 1997, σ. I-5699, σκέψη 41).

161 – Προπαρατεθείσα απόφαση *Albany* (σκέψη 105).

162 – Απόφαση της 13ης Δεκεμβρίου 1991, C-18/88, *GB-Inno-BM* (Συλλογή 1991, σ. I-5941, σκέψη 16).

163 – Προπαρατεθείσα απόφαση *Corbeau* (σκέψη 15).

164 – Απόφαση της 23ης Μαΐου 2000, C-209/98, *Sydhavns Sten & Grus* (Συλλογή 2000, σ. I-3743, σκέψη 75).

165 – Προπαρατεθείσα απόφαση *Corsica Ferries France* (σκέψεις 45 και 60).

166 – Προπαρατεθείσες αποφάσεις *Merci convenzionali porto di Genova* (σκέψη 27) και *GT-Link* (σκέψεις 52 και 53).

167 – Προπαρατεθείσα απόφαση *Corbeau* (σκέψη 19).

που είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος δεν εφαρμόζονται οι κανόνες ανταγωνισμού, αν η εφαρμογή αυτή «εμποδίζει» την εκπλήρωση της ιδιαίτερης αποστολής που τους έχει ανατεθεί.

εκπληρώνει την αποστολή του σε συνθήκες οικονομικώς αποδεκτές¹⁶⁹.

165. Η πέμπτη προϋπόθεση του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης περιέχει ένα «τεστ» αναλογικότητας.

Για να αντεπεξέλθει η επιχείρηση στους διάφορους επιβαλλόμενους εξαναγκασμούς, οι κρατικές αρχές γενικώς αποφασίζουν να της παραχωρήσουν αποκλειστικά ή ειδικά δικαιώματα. Οι διατάξεις του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης μπορούν έτσι να δικαιολογήσουν περιορισμούς του ανταγωνισμού, ακόμη και αποκλεισμό κάθε ανταγωνισμού, οι οποίοι απορρέουν από την παραχώρηση ή την άσκηση των δικαιωμάτων αυτών.

Το άρθρο διευκρινίζει ότι οι επιχειρήσεις που είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος υπόκεινται στους κανόνες της Συνθήκης, «κατά το μέτρο» που η εφαρμογή των κανόνων αυτών δεν εμποδίζει την εκπλήρωση της αποστολής τους.

Συναφώς, το Δικαστήριο κρίνει ότι δεν είναι αναγκαίο, για να πληρούνται οι προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης, να απειλείται η επιβίωση ή η χρηματοοικονομική ισορροπία της επιχείρησης¹⁶⁸. Αρκεί, ελλείψει αποκλειστικών ή ειδικών δικαιωμάτων που παραχωρεί το κράτος, να εμποδίζει την εκπλήρωση των ιδιαίτερων υποχρεώσεων που έχουν ανατεθεί στην επιχείρηση ή να είναι αναγκαία η διατήρηση των δικαιωμάτων αυτών για να μπορεί ο δικαιούχος να

Συνεπώς, οι περιορισμοί του ανταγωνισμού εκ μέρους άλλων επιχειρηματιών γίνονται δεκτοί, «στο μέτρο που αποδεικνύονται απαραίτητοι προκειμένου να επιτρέπουν στην επιφορτισμένη με μια τέτοια αποστολή γενικότερου συμφέροντος επιχείρηση να εκπληρώνει την αποστολή αυτή»¹⁷⁰. Με το τεστ αναλογικότητας εξετάζεται αν η ειδική αποστολή της επιχείρησης μπορεί να επιτευχθεί με λιγότερο περιοριστικά του ανταγωνισμού μέτρα¹⁷¹. Με άλλα λόγια, υπο-

168 – Προπαραθεθείσα απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 1997, Επιτροπή κατά Γαλλίας (σκέψεις 59 και 95) και απόφαση Pavlov (σκέψη 107).

169 – Απόφαση Pavlov (σκέψη 107). Το Δικαστήριο περιορίζει την αυστηρότητα των απαιτήσεων σχετικά με την τέταρτη προϋπόθεση του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης. Συγκεκριμένα, στην αγωγή αιτούσε την απόδειξη ότι η εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού δεν συνάδει προς την άσκηση της ιδιαίτερης αποστολής της επιχείρησης [βλ. υπ' αυτήν την έννοια, την προπαραθεθείσα απόφαση Sacchi (σκέψη 15), την απόφαση της 3ης Οκτωβρίου 1985, 311/84, CBEM (Συλλογή 1985, σ. 3261, σκέψη 17), την προπαραθεθείσα απόφαση Höfner και Elser (σκέψη 24), και την απόφαση της 18ης Ιουνίου 1991, C-260/89, EPT (Συλλογή 1991, σ. I-2925, σκέψη 33)].

170 – Προπαραθεθείσα απόφαση Almelo (σκέψη 49). Βλ., επίσης την προπαραθεθείσα απόφαση Corbeau (σκέψη 14).

171 – Προπαραθεθείσα απόφαση Sydhavns Sten & Grus (σκέψη 80).

χρεώνει να επιλέξουν τη λύση «που θίγει λιγότερο»¹⁷² τον ανταγωνισμό, λαμβανομένων υπόψη των υποχρεώσεων και των εξαναγκασμών της επιχειρήσεως.

166. Τέλος, σύμφωνα με την τελευταία προϋπόθεση «η ανάπτυξη των συναλλαγών δεν πρέπει να επηρεάζεται σε βαθμό ο οποίος θα αντέκειτο προς το συμφέρον της Κοινότητας».

Απ' ό,τι γνωρίζω, το Δικαστήριο δεν αποφάνθηκε επί του περιεχομένου της απαιτήσεως αυτής. Με τις αποφάσεις Επιτροπή κατά Κάτω Χωρών, Επιτροπή κατά Ιταλίας και Επιτροπή κατά Γαλλίας¹⁷³, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι «απέκειτο στην Επιτροπή [...] να ορίσει, υπό τον έλεγχο του Δικαστηρίου, το συμφέρον της Κοινότητας σε σχέση με το οποίο πρέπει να αξιολογηθεί η ανάπτυξη των συναλλαγών». Ωστόσο, είναι δύσκολο να συναχθούν συμπεράσματα από τις αποφάσεις αυτές, διότι εκδόθηκαν στο ιδιαίτερο πλαίσιο των προσφυγών λόγω παραβάσεως. Η επιβαλλόμενη στην Επιτροπή υποχρέωση εξηγείται, συνεπώς, από τους κανόνες που διέπουν το βάρος αποδείξεως σ' αυτό το είδος διαφορών.

172 — Κατά τη φράση του Kovar. R., «La Cour de justice et les entreprises chargées de la gestion d'un service d'intérêt économique général. Un pas dans le bon sens vers une dérégulation réglée (2e partie)», στο *Europe*, 1994, σ. 2.

173 — Προπαρατεθεία απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 1997, Επιτροπή κατά Κάτω Χωρών (σκέψη 69), απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 1997, C-158/94, Επιτροπή κατά Ιταλίας (Σύλλογη 1997, σ. I-5789, σκέψη 65), και προπαρατεθεία απόφαση Επιτροπή κατά Γαλλίας (σκέψη 113).

Ορισμένοι γενικοί εισαγγελείς έλαβαν ωστόσο θέση επί του ζητήματος¹⁷⁴. Φρονούν ότι ο επηρεασμός της ανάπτυξης των ενδοκοινοτικών συναλλαγών κατά την έννοια του άρθρου 90, παράγραφος 2, απαιτεί, αντίθετα προς τον κλασικό ορισμό της έννοιας του μέτρου ισοδυνάμου αποτελέσματος προς ποσοτικούς περιορισμούς, την απόδειξη ότι το επίμαχο μέτρο πράγματι επηρέασε ουσιωδώς τις ενδοκοινοτικές συναλλαγές. Φαίνεται ότι εκτίμηση αυτή δικαιολογείται πράγματι από το γράμμα του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης.

B — Τα πραγματικά περιστατικά της διαφοράς της κύριας δίκης

167. Εν προκειμένω, πολλοί παρεμβαίνοντες ισχυρίζονται ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης.

Φρονούν ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος είναι επιφορτισμένος με αποστολή γενικού συμφέροντος, διότι πρέπει να προωθή τις ορθές πρακτικές του δικηγορικού επαγγέλματος και να θεσπίζει κανόνες για τη διασφάλιση της προσβάσεως των πολιτών στο δίκαιο και στα ολλανδικά δικαστήρια. Κατά τους παρεμβαίνοντες, αν το Δικαστήριο θεωρήσει ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος αποτελεί ένωση επιχειρήσεων κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγρα-

174 — Προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Rozés επί της υποθέσεως Επιτροπή κατά Ιταλίας (απόφαση της 7ης Ιουνίου 1983, 78/82, Σύλλογη 1983, σ. 1955, σημείο VI-C), και προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Κοσμάν επί των υποθέσεων Επιτροπή κατά Κάτω Χωρών, Επιτροπή κατά Ιταλίας και Επιτροπή κατά Γαλλίας (σημείο 126) (προπαρατεθείες αποφάσεις της 23ης Οκτωβρίου 1997).

φος 1, πρέπει να εφαρμοστούν οι διατάξεις παρεκκλίσεως του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης.

πληρούνται όσον αφορά την ιδιαίτερη αυτή κατηγορία επιχειρηματιών.

168. Δεν συμφωνούμε με την ανάλυση αυτή.

171. *Πρώτον*, ο ολλανδός δικηγόρος, όταν ενεργεί ως ανεξάρτητος επιχειρηματίας, αποτελεί επιχείρηση κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού¹⁷⁵. Παρέχει υπηρεσίες στην αγορά νομικών υπηρεσιών. Ζητεί και λαμβάνει από τους πελάτες του αμοιβή για τις υπηρεσίες του. Επιπλέον, αναλαμβάνει τους χρηματοοικονομικούς κινδύνους που σχετίζονται με την άσκηση της δραστηριότητάς του.

169. Κατά την εξέταση του τρίτου προδικαστικού ερωτήματος, διαπιστώσαμε ότι η έννοια της επιχείρησης κατά την έννοια του άρθρου 86 της Συνθήκης δεν εφαρμόζεται στον ολλανδικό δικηγορικό σύλλογο οσάκις αυτός θεσπίζει δεσμευτικά μέτρα που διέπουν τη δυνατότητα για τους δικηγόρους που δικηγορούν στις Κάτω Χώρες να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με ορκωτούς λογιστές.

172. *Δεύτερον*, πιστεύουμε ότι ο δικηγόρος μπορεί να θεωρηθεί ως επιχείρηση «επιφορτισμένη» με τη διαχείριση «υπηρεσίας γενικού οικονομικού συμφέροντος» κατά την έννοια του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης.

Όπως είδαμε, η έννοια της επιχείρησης του άρθρου 90, παράγραφος 2, έχει την ίδια σημασία με αυτή του άρθρου 86 της Συνθήκης. Στην έννοια αυτή δόθηκε ενιαίος ορισμός στο σύνολο των διατάξεων περί ανταγωνισμού της Συνθήκης. Ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος δεν μπορεί, συνεπώς, να χαρακτηριστεί ως επιχείρηση κατά την έννοια του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης.

173. Συγκεκριμένα, δεν αμφισβητείται ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη μέλη στηρίζονται στην αρχή του κράτους δικαίου¹⁷⁶. Η κοινοτική και οι εθνικές έννομες τάξεις αναγνωρίζουν δικαιώματα υπέρ των ιδιωτών¹⁷⁷. Προς διασφάλιση της αρχής αυτής του κράτους δικαίου, τα κράτη μέλη ίδρυσαν όργανα δικαστικής φύσεως. Καθιέρωσαν

170. Αντιθέτως, φρονούμε ότι οι διατάξεις του άρθρου 90, παράγραφος 2, μπορούν να εφαρμοστούν στους δικηγόρους που δικηγορούν στις Κάτω Χώρες. Φρονούμε ότι οι προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου αυτού

175 — Βλ. το σημείο 51 των παρούσων προτάσεων.

176 — Απόφαση της 23ης Απριλίου 1986, 294/83, Les Verts κατά Κοινοβουλίου (Σύλλογος 1986, σ. 1339, σκέψη 23), και προοίμιο του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ 2000, C 364, σ. 1).

177 — Όσον αφορά την κανονική έννομη τάξη, βλ. την απόφαση της 5ης Φεβρουαρίου 1963, 26/62, Van Gend en Loos (Σύλλογος τόμος 1954-1964, σ. 861).

επίσης την αρχή ότι οι ιδιώτες πρέπει να είναι σε θέση, υπό οποιοδήποτε συνθήκες, να απευθύνονται στα δικαστήρια αυτά, για να πετύχουν την αναγνώριση και τήρηση των δικαιωμάτων αυτών.

174. Ωστόσο, δεδομένης της πολυπλοκότητας της νομοθεσίας και της οργάνωσης της δικαστικής εξουσίας, οι ιδιώτες σπάνια είναι σε θέση να υπερασπιστούν οι ίδιοι τα δικαιώματα που απολαύουν. Ο δικηγόρος τους παρέχει την αναγκαία προς τούτο αρωγή.

Στο πλαίσιο της συμβουλευτικής του δραστηριότητας, ο δικηγόρος βοηθεί τους πελάτες του να οργανώνουν τις διάφορες δραστηριότητές τους τηρώντας τη νομοθεσία. Υπερασπίζει τα δικαιώματά τους έναντι των λοιπών ιδιωτών και των δημοσίων αρχών. Τους πληροφορεί επίσης για τη σκοπιμότητα ή την αναγκαιότητα ασκήσεως προσφυγής ενώπιον των δικαστηρίων. Στο πλαίσιο της δραστηριότητάς του παροχής αρωγής και εκπροσωπήσεως, ο δικηγόρος οφείλει να διασφαλίζει την προσήκουσα και αποτελεσματική υπεράσπιση των ιδιωτών. Λόγω των προσόντων του, οφείλει να γνωρίζει τους κανόνες που είναι χρήσιμοι για την υποστήριξη των θέσεων του πελάτη του ενώπιον των δικαστηρίων. Υπ' αυτή την έννοια, οι δικηγόροι κατέχουν «κεντρική θέση στη λειτουργία της δικαιοσύνης, ως μεσολαβητές μεταξύ των ιδιωτών και των δικαστηρίων»¹⁷⁸. Το Δικαστήριο χαρακτηρίζει,

εξάλλου, τους δικηγόρους ως βοηθούς της δικαιοσύνης¹⁷⁹ και συμβάλλοντας στην απονομή της δικαιοσύνης¹⁸⁰.

175. Συνεπώς, ο δικηγόρος ασκεί ουσιώδεις δραστηριότητες σ' ένα κράτος δικαίου. Χάρη σ' αυτόν, οι ιδιώτες μπορούν να γνωρίζουν καλύτερα, να κατανοούν και να ασκούν τα δικαιώματά που τους αναγνωρίζονται. Με άλλα λόγια, ο δικηγόρος διασφαλίζει, σ' ένα κράτος δικαίου, την αποτελεσματικότητα της αρχής της προσβάσεως των ιδιωτών στο δίκαιο και στα δικαστήρια.

Η σημασία του ρόλου του δικηγόρου οδήγησε, εξάλλου, την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη μέλη να συμπεριλάβουν στα θεμελιώδη δικαιώματα το δικαίωμα αρωγής και εκπροσωπήσεως από δικηγόρο¹⁸¹. Ομοίως, η πλειονότητα των δημοκρατικών κοινωνιών έχει κρίνει αναγκαία τη θέσπιση συστήματος ευεργετήματος πενίας, χάρη στο οποίο κάθε πρόσωπο, ανεξαρτήτως των εισοδημάτων του και της σοβαρότητας των καταγγελιών, απολαύει της αρωγής δικηγόρου.

176. Λαμβανομένων υπόψη των στοιχείων αυτών, ο δικηγόρος ασκεί δραστηριότητες που άπτονται «κάποιου γενικού οικονομικού

178 – ΕΔΔΑ, απόφαση κατά Ελβετίας, της 20ης Μαΐου 1998, *Recueil des arrêts et décisions* 1998-III, σ. 1042, § 29.

179 – Απόφαση της 3ης Δεκεμβρίου 1974, 33/74, *Binsbergen* (Σύλλογή τόμος 1974, σ. 513, σκέψη 14).

180 – Απόφαση της 18ης Μαΐου 1982, 155/79, *AM & S* κατά Επιτροπής (Σύλλογή 1982, σ. 1575, σκέψη 24).

181 – Άρθρο 47 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

συμφέροντος εμφανίζοντας ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τα οποία τις διακρίνουν από άλλες δραστηριότητες της οικονομικής ζωής»¹⁸².

177. Επιπλέον, από ορισμένες διατάξεις του ολλανδικού δικαίου προκύπτει ότι ο εγγεγραμμένος στις Κάτω Χώρες δικηγόρος είναι στην πραγματικότητα «επιφορτισμένος» με την ιδιαίτερή του αποστολή δια πράξεως των δημόσιων αρχών.

Το άρθρο 11, παράγραφος 1, του *Advocatenwet* παρέχει στους εγγεγραμμένους στις Κάτω Χώρες δικηγόρους την αρμοδιότητα παραστάσεως ενώπιον του συνόλου των δικαστηρίων του Βασιλείου, τόσο των πολιτικών όσο και των ποινικών. Εξάλλου, το άρθρο 46 του *Advocatenwet* προβλέπει ότι οι δικηγόροι υπάγονται στα πειθαρχικά όργανα για «κάθε πράξη, παράλειψη που αντίκειται στο καθήκον επιμελείας που έχουν ως δικηγόροι έναντι των προσώπων τα συμφέροντα των οποίων υπερασπίζονται ή πρέπει να υπερασπίζονται». Η διάταξη αυτή προϋποθέτει την ύπαρξη ιδιαίτερης ευθύνης του δικηγόρου κατά την άσκηση της αποστολής υπερασπίσεως των συμφερόντων των ιδιωτών.

Εφόσον το Δικαστήριο περιόρισε την αυστηρότητα των απαιτήσεων σχετικά με την ύπαρξη τυπικής πράξεως της δημοσίας αρχής, τέτοιας φύσεως διατάξεις θα πρέπει

να αρκούν προς διαπίστωση του ότι οι ολλανδικές αρχές «επιφόρτισαν» τον δικηγόρο στις Κάτω Χώρες με ιδιαίτερη αποστολή¹⁸³.

178. Συνεπώς, εκτιμούμε ότι οι εγγεγραμμένοι στις Κάτω Χώρες δικηγόροι αποτελούν επιχείρηση επιφορτισμένη με τη διαχείριση υπηρεσίας γενικού οικονομικού συμφέροντος κατά την έννοια του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης.

179. *Τρίτον*, η εφαρμογή των κοινοτικών κανόνων ανταγωνισμού μπορεί να «εμποδίσει» την εκπλήρωση της ιδιαίτερης αποστολής των δικηγόρων.

180. Προκειμένου οι δικηγόροι να είναι σε θέση να εκπληρώσουν την αποστολή «δημόσιας υπηρεσίας», σύμφωνα με τον ορισμό που δώσαμε, οι κρατικές αρχές τους έδωσαν ορισμένα προνόμια και επαγγελματικές υποχρεώσεις. Μεταξύ αυτών, τρία χαρακτηριστικά αποτελούν την ουσία του δικηγορικού επαγγέλματος στο σύνολο των κρατών μελών. Πρόκειται για υποχρεώσεις που αφορούν την ανεξαρτησία των δικηγόρων, την τήρηση του επαγγελματικού απορρήτου και την ανάγκη αποφυγής της συγκρούσεως συμφερόντων.

183 – Βλ. επίσης *Commentaire J. Megret*, όπ.π. (παράγραφος 209): «Δεν βλέπουμε γιατί δεν εμπίπτουν στο άρθρο 90, παράγραφος 2, οι οργανισμοί, η σύσταση των οποίων εμνέεται προδήλως από σκοπό γενικού συμφέροντος, για τον λόγο μόνον ότι αυτό δεν απορρέει από επίσημη πράξη. Από τη στιγμή που η επιχείρηση πραγματοποιεί στην πράξη δραστηριότητα γενικού συμφέροντος και υπόκειται κατά τη δραστηριότητα αυτή στον κρατικό έλεγχο, δεν υπάρχουν λόγοι για να μην μπορεί να επαυλαστεί την παράγραφο 2».

182 – Προπαρατεθείσες αποφάσεις *Merci convenzionali porto di Genova* (σκέψη 27), *GT-Link* (σκέψη 53) και *Corsica Ferries France* (σκέψη 45).

181. Η ανεξαρτησία απαιτεί ο δικηγόρος να ασκεί τις δραστηριότητες παροχής συμβουλών, αρωγής και εκπροσώπησης προς το αποκλειστικό συμφέρον του πελάτη του. Αυτή εκδηλώνεται έναντι των δημοσίων αρχών, των λοιπών επιχειρηματιών και των τρίτων, από τους οποίους ουδέποτε πρέπει να επηρεάζεται. Η ανεξαρτησία αποτελεί ουσιώδη εγγύηση για τον ιδιώτη και τη δικαστική εξουσία, ώστε ο δικηγόρος να υποχρεούται να μην αναλαμβάνει υποθέσεις ή να μη συνιστά επαγγελματικούς συνεταιρισμούς που ενέχουν τον κίνδυνο διακυβευσεώς της.

182. Το επαγγελματικό απόρρητο είναι η βάση της σχέσεως εμπιστοσύνης μεταξύ του δικηγόρου και του πελάτη του. Υποχρεώνει τον δικηγόρο να μην διαδίδει πληροφοριακά στοιχεία που του κοινοποίησε ο πελάτης του και εκτείνεται *ratione temporis* στην περίοδο μετά τη λήξη της εντολής του και *ratione personae* έναντι όλων των τρίτων. Το επαγγελματικό απόρρητο αποτελεί επίσης «εγγύηση της ελευθερίας του ατόμου και της εύρυθμης λειτουργίας της δικαιοσύνης»¹⁸⁴, οπότε στα περισσότερα κράτη μέλη είναι ζήτημα δημοσίας τάξεως.

183. Τέλος, ο δικηγόρος έχει, έναντι του πελάτη του, καθήκον ειλικρινούς συνεργασίας, που τον υποχρεώνει να αποφεύγει τη σύγκρουση συμφερόντων. Η υποχρέωση

αυτή σημαίνει ότι ο δικηγόρος δεν μπορεί να συμβουλευεί, βοηθεί ή εκπροσωπεί διαδίκους, τα συμφέροντα των οποίων συγκρούονται ή συγκρούονταν στο παρελθόν. Επιπλέον, ο δικηγόρος δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει υπέρ ενός πελάτη πληροφοριακά στοιχεία που αφορούν άλλον πελάτη ή που κατέχει από άλλον πελάτη.

184. Δεδομένων των χαρακτηριστικών αυτών, η απαγόρευση επαγγελματικών συνεταιρισμών που προβλέπει η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση μπορεί να είναι αναγκαία για την εκπλήρωση της ιδιαίτερης αποστολής που έχει ανατεθεί στους δικηγόρους.

185. Αφενός, η υπαρξη από κοινού φορέων μεταξύ δικηγόρων και ορκωτών λογιστών ενέχει τον κίνδυνο διακυβευσεως της ανεξαρτησίας του δικηγόρου.

Συγκεκριμένα, υπάρχει κάποιος μορφήσ ασυμβίβαστο μεταξύ της δραστηριότητας του «συμβούλου» που ασκεί ο δικηγόρος και αυτής του «ελέγχου» που ασκεί ο ορκωτός λογιστής. Από τις παρατηρήσεις του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου προκύπτει ότι ο ορκωτός λογιστής στις Κάτω Χώρες ασκεί αποστολή πιστοποίησης λογαριασμών¹⁸⁵. Προβαίνει αντικειμενικώς σε εξέταση και έλεγχο της λογιστικής των πελατών του, οπότε είναι σε θέση να κοινοποιεί σε ενδιαφερόμενους τρίτους την προσωπική του γνώμη, όσον αφορά την αξιοπιστία αυτών των λογιστικών στοιχείων στοιχείων.

184 – Lambert, P., *Règles et usages de la profession d'avocat du barreau de Bruxelles*, Bruylant, Βρυξελλες, 1994, τρίτη έκδοση, σ. 432. Υπ' αυτή την έννοια, ο Damien, A., *La profession d'avocat*, Gazette du Palais, Litec, Παρίσι, 1991, φρονεί ότι «το επαγγελματικό απόρρητο έχει μόνο ως βάση το κοινωνικό συμφέρον» (σ. 60).

185 – Γραπτές παρατηρήσεις του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου (παράγραφος 36 επ.).

Ο δικηγόρος όμως δεν θα είναι πλέον σε θέση να συμβουλευεί και να υπερασπίζει τον πελάτη του με ανεξαρτησία αν ανήκει σε φορέα ο οποίος έχει *επίσης* ως αποστολή την πιστοποίηση των χρηματοοικονομικών αποτελεσμάτων των πράξεων στις οποίες παρενέβη. Με άλλα λόγια, η ίδρυση κοινότητας χρηματοοικονομικών συμφερόντων με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών ενέχει τον κίνδυνο να οδηγήσει τους δικηγόρους — ή ακόμη να τους υποχρεώσει — να λαμβάνουν υπόψη στοιχεία άλλα από αυτά που συνδέονται αποκλειστικά με το συμφέρον του πελάτη του.

186. Αφετέρου, η ύπαρξη επαγγελματικών συνεταιρισμών μεταξύ δικηγόρων και ορκωτών λογιστών μπορεί να αποτελέσει μεγάλο εμπόδιο στην τήρηση του επαγγελματικού απορρήτου του δικηγόρου.

Εφόσον τα μέλη των δύο επαγγελματικών κλάδων ανέλαβαν την υποχρέωση να μοιράζονται τις ζημίες, τα κέρδη και τους χρηματοοικονομικούς κινδύνους που συνδέονται με τον επαγγελματικό συνεταιρισμό, έχουν πρόδηλο συμφέρον στην ανταλλαγή πληροφοριακών στοιχείων για τους κοινούς πελάτες. Ο ορκωτός λογιστής θα μπορούσε να ενδώσει στον πειρασμό να ζητήσει και να λάβει από τον δικηγόρο πληροφοριακά στοιχεία σχετικά, για παράδειγμα, με διαπραγματεύσεις που ο δικηγόρος διεξάγει στο πλαίσιο συγκεκριμένης διαφοράς. Αντιστρόφως, ο δικηγόρος θα μπορούσε να ενδώσει στον πειρασμό να ζητήσει από τον ορκωτό λογιστή στοιχεία που θα του ήταν χρήσιμα για την αποτελεσματικότερη υπεράσπιση του πελάτη του ενώπιον των δικαστηρίων.

Ο κίνδυνος παραβίασής του επαγγελματικού απορρήτου του δικηγόρου είναι μεγαλύτερος όταν, υπό ορισμένες συνθήκες, ο ορκωτός λογιστής υποχρεούται εκ του νόμου να κοινοποιήσει στις αρμόδιες αρχές πληροφοριακά στοιχεία σχετικά με τη δραστηριότητα των πελατών του.

187. Συνεπώς, εκτιμούμε ότι ο περιορισμός του ανταγωνισμού από τον SWV είναι αναγκαίος για την προστασία, χάριν του γενικού συμφέροντος, χαρακτηριστικών που αποτελούν την ουσία του δικηγορικού επαγγέλματος στις Κάτω Χώρες.

188. *Τέταρτον*, η απαγόρευση του επίδικου επαγγελματικού συνεταιρισμού δεν επηρεάζει την ανάπτυξη των συναλλαγών σε βαθμό που θα αντέκειτο προς το συμφέρον της Κοινότητας.

Βεβαίως, κατά την εξέταση του δευτέρου προδικαστικού ερωτήματος, διαπιστώσαμε ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση είναι ικανή να επηρεάσει το εμπόριο μεταξύ κρατών μελών¹⁸⁶. Ωστόσο, υπενθυμίζουμε ότι, σε αντίθεση προς το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης, οι διατάξεις του άρθρου 90, παράγραφος 2, απαιτούν το επίμαχο μέτρο να έχει πράγματι επηρεάσει ουσιαδώς την ανάπτυξη των ενδοκοινοτικών συναλλαγών. Αυτό όμως δεν συντρέχει εν προκειμένω.

186 – Βλ. τα σημεία 128 έως 132 των παρούσων προτάσεων.

Η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση μπορεί να περιορίσει μόνον τις ενδοκοινοτικές συναλλαγές των «από κοινού» υπηρεσιών. Δεν απαγορεύει στους δικηγόρους και στους ορκωτούς λογιστές να παρέχουν χωριστά τις υπηρεσίες τους σε πελάτες που είναι εγκατεστημένοι σε άλλα κράτη μέλη. Ούτε επηρεάζει τη δυνατότητα των δικηγόρων και των ορκωτών λογιστών που είναι εγκατεστημένοι σε άλλα κράτη μέλη να απαντούν χωριστά σε αιτήσεις που προέρχονται από ολλανδούς πελάτες. Από κανένα στοιχείο δεν προκύπτει ότι ο SWV εμποδίζει ουσιαδώς την ανάπτυξη των συναλλαγών κατά την έννοια του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης.

189. Τέλος, απομένει να εξεταστεί αν, σύμφωνα με το «τεστ» αναλογικότητας, η επίμαχη απαγόρευση είναι η λύση που θίγει λιγότερο τον ανταγωνισμό.

190. Συναφώς, από πολλά στοιχεία προκύπτει ότι ο περιορισμός του ανταγωνισμού περιορίζεται στο απολύτως αναγκαίο ώστε να είναι σε θέση οι ολλανδοί δικηγόροι να εκπληρώσουν την αποστολή τους.

191. Πρώτον, η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση απαγορεύει μόνον τις εντατικότερες μορφές συνεργασίας μεταξύ δικηγόρων και ορκωτών λογιστών. Απαγορεύει απλώς τη σύσταση επαγγελματικών συνεταιρισμών, δηλαδή φορέων που συνεπάγονται τη διανομή των κερδών, την από κοινού λήψη

αποφάσεων και την ανάληψη της τελικής ευθύνης¹⁸⁷. Πέρα από αυτή την ιδιαίτερη μορφή ενώσεως, οι δικηγόροι και οι ορκωτοί λογιστές μπορούν να συνιστούν οποιαδήποτε άλλη μορφή συνεργασίας στην ολλανδική αγορά¹⁸⁸.

192. Δεύτερον, πιστεύουμε ότι η ανεξαρτησία και το επαγγελματικό απόρρητο του δικηγόρου δεν μπορούν να προστατευθούν με λιγότερο περιοριστικά του ανταγωνισμού μέτρα.

193. Οι υποστηρικτές της υπέρξεως από κοινού φορέων ισχυρίζονται γενικά ότι πολλοί μηχανισμοί διασφαλίζουν την τήρηση των κανόνων δεοντολογίας που χαρακτηρίζουν το δικηγορικό επάγγελμα. Φρονούν ότι: (1) ο δικηγορικός σύλλογος μπορεί να θεσπίζει πειθαρχικά μέτρα έναντι των δικηγόρων που παραβιάζουν τις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις¹⁸⁹. (2) συμβάσεις μπορούν να προβλέπουν ειδικώς ότι τα μέλη της οντότητας πρέπει να τηρούν τις δεοντολογικές τους υποχρεώσεις και (3) ένας μηχανισμός τύπου «Chinese wall» θα εμποδίζει κάθε διαβίβαση πληροφοριακών στοιχείων μεταξύ των δικηγόρων και των ορκωτών λογιστών.

194. Τα επιχειρήματα αυτά δεν είναι πειστικά.

187 – Διάταξη περί παραπομπής (γαλλική μετάφραση, σ. 26).

188 – Γραπτές παρατηρήσεις του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου (παράγραφοι 216 και 217).

189 – Βλ. τις γραπτές παρατηρήσεις των προσφευγόντων της κύριας δίκης (παράγραφος 12).

Αφενός, δεν αμφισβητείται ότι τα όργανα του δικηγορικού συλλόγου δεν μπορούν να ασκούν γενικό και μόνιμο έλεγχο επί των μελών του επαγγέλματος. Εξάλλου, ένας τέτοιος έλεγχος δεν είναι επιθυμητός λόγω του κλίματος δυσπιστίας που θα καλλιεργούσε εντός του επαγγέλματος.

Αφετέρου, οι συμβατικές δεσμεύσεις και ο μηχανισμός «Chinese wall» δημιουργούν στην πράξη πολλά προβλήματα¹⁹⁰. Έτσι, σε περίπτωση διαδόσεως εμπιστευτικών πληροφοριακών στοιχείων, είναι πρακτικώς αδύνατο να γίνει διάκριση μεταξύ των πληροφοριακών στοιχείων που κοινοποιήθηκαν στον δικηγόρο και αυτών που διαβιβάστηκαν στον ορκωτό λογιστή. Επιπλέον, φρονούμε ότι, λαμβανομένων υπόψη των οικονομικών συμφερόντων που διακυβεύονται σε ορισμένες υποθέσεις που διαχειρίζονται οι από κοινού φορείς, ο μηχανισμός «Chinese wall» και οι συμβατικές δεσμεύσεις δεν είναι επαρκή μέτρα για τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας και του επαγγελματικού απορρήτου του δικηγόρου¹⁹¹.

195. Τρίτον, υπενθυμίζουμε ότι, κατά πάγια νομολογία, το Δικαστήριο κρίνει ότι: «το γεγονός ότι ένα κράτος μέλος προβλέπει λιγότερο αυστηρούς κανόνες σε σχέση με

κάποιο άλλο δεν σημαίνει ότι οι κανόνες αυτοί παραβιάζουν την αρχή της αναλογικότητας και ότι, συνεπώς, είναι ασυμβίβαστοι προς το κοινοτικό δίκαιο»¹⁹². Δεν έχει, συνεπώς, σημασία το γεγονός ότι άλλα κράτη μέλη, όπως η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, επιτρέπουν τους επαγγελματικούς συνεταιρισμούς μεταξύ των δικηγόρων και των ορκωτών λογιστών¹⁹³.

196. Κατόπιν τούτου, πιστεύουμε ότι το Δικαστήριο δεν διαθέτει το σύνολο των αναγκαίων στοιχείων για να επιλύσει το ζήτημα της αναλογικότητας της επίμαχης στην κύρια δίκη ρύθμισης.

197. Οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης προβάλλουν, πράγματι, κι άλλα επιχειρήματα για να αποδείξουν ότι ο SWV είναι δυσανάλογος σε σχέση με τον επιδιωκόμενο στόχο. Η εκτίμη του βασίμου των επιχειρημάτων αυτών απαιτεί σε βάθος εξέταση των πραγματικών και νομικών στοιχείων της κύριας δίκης, τα οποία χαρακτηρίζουν ειδικότερα την ολλανδική έννομη τάξη. Τα στοιχεία αυτά είναι τα ακόλουθα.

198. Αφενός, οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης φρονούν ότι οι θεσπισθέντες από τον

190 — Βλ. τις γραπτές παρατηρήσεις του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου (παράγραφος 252), καθώς και την απόφαση του CCBE, περί των μορφών επαγγελματικών συνεταιρισμών μεταξύ δικηγόρων και προσκόπων που δεν ανήκουν στο επάγγελμα, που εκδόθηκε στην Αθήνα, στις 12 Νοεμβρίου 1999 [http://www.ccbe.org (σ. 3)].

191 — Υπ' αυτή την έννοια, ο Nallet, H., ό.π.λ., φρονεί: «τα δίκαια πρέπει να προσκομίζονται γραπτές εγγυήσεις για τον τρόπο με τον οποίο διασφαλίζουν την ανεξαρτησία των επαγγελματιών μεταξύ αυτών και των διατηρών εντός των δικτύων. Η απαγόρευση διανομής των αμοιβών πρέπει να παραμείνει ως αρχή» (σ. 107).

192 — Αποφάσεις της 10ης Μαΐου 1995, C-384/93, Alpine Investments (Σύλλογη 1995, σ. I-1141, σκέψη 51), της 12ης Δεκεμβρίου 1996, C-3/95, Reisebüro Broede (Σύλλογη 1996, σ. I-6511, σκέψη 42), και της 1ης Φεβρουαρίου 2001, C-108/96, Mac Quen κ.λπ. (Σύλλογη 2001, σ. I-837, σκέψη 33).

193 — Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι, στο γερμανικό δίκαιο, οι ορκωτοί λογιστές υπάγονται σε επαγγελματικές ρυθμίσεις που μοιάζουν πολύ με αυτές των δικηγόρων. Οι ορκωτοί λογιστές δεν υπόκεινται, ιδίως, στην υπαχρέωση πληροφορήσεως των τρίτων.

ολλανδικό δικηγορικό σύλλογο κανόνες δημιουργούν δυσμενείς διακρίσεις. Υπενθυμίζουν ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος επιτρέπει ρητώς στους δικηγόρους να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με τους συμβολαιογράφους, τους φοροτεχνικούς συμβούλους και τους πληρεξουσίους για διπλώματα ευρεσιτεχνίας. Αντιθέτως, ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος τους απαγορεύει να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με τους ορκωτούς λογιστές.

φερθεί στους επαγγελματικούς συνεταιρισμούς μεταξύ των δικηγόρων και των ορκωτών λογιστών. Η φύση και το περιεχόμενο της εκθέσεως αυτής συζητήθηκαν κατά την προφορική διαδικασία. Το Δικαστήριο δεν είναι σε θέση να αποφανθεί επί του ζητήματος αυτού.

Το ζήτημα που τίθεται είναι αν υπάρχουν αντικειμενικοί λόγοι που μπορούν να δικαιολογούν τη διαφορά αυτή στη μεταχείριση μεταξύ των προπαρατεθέντων επαγγελματικών κλάδων. Τα διάδικα μέρη διαφωνούν έντονα στο σημείο αυτό. Προβάλλουν πολλά επιχειρήματα σχετικά με τα χαρακτηριστικά των διαφόρων οικείων επαγγελμάτων (αμεροληψία, ανεξαρτησία, επαγγελματικό απόρρητο, δικαίωμα εξαιρέσεως). Το Δικαστήριο δεν είναι σε θέση να αποφανθεί επί του ζητήματος αυτού.

200. Συνεπώς, επιβάλλεται να αναπεμφθεί η εξέταση των διαφόρων αυτών ζητημάτων στο Raad van State. Κατά τη γνώμη μας, το αιτούν δικαστήριο μπορεί να καταλήξει ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση συνάδει προς το άρθρο 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης, αν διαπιστώσει ότι υπάρχουν αντικειμενικοί λόγοι που επιτρέπουν στους εγγεγραμμένους στις Κάτω Χώρες δικηγόρους να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με τους ορκωτούς λογιστές.

199. Αφετέρου, οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης προσκόμισαν έκθεση που κατάρτισε τον Ιούλιο του 1999 ομάδα εργασίας του Υπουργείου Δικαιοσύνης και του Υπουργείου Οικονομικών Υποθέσεων¹⁹⁴. Ισχυρίζονται ότι η ομάδα εργασίας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η απαγόρευση πολυκλαδικών επαγγελματικών συνεταιρισμών μεταξύ των συμβολαιογράφων και των ορκωτών λογιστών είναι δυσανάλογη και δεν δικαιολογείται αντικειμενικά. Οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης φρονούν ότι το συμπέρασμα αυτό μπορεί πλήρως να μετα-

201. Προτείνουμε, συνεπώς, στο Δικαστήριο να απαντήσει στο πέμπτο προδικαστικό ερώτημα ότι το άρθρο 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης δεν εμποδίζει ένα δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, να θεσπίζει δεσμευτικά μέτρα που απαγορεύουν στους δικηγόρους που δικηγορούν στο οικείο κράτος μέλος να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς

194 — «*Interdisciplinaire Samenwerking door Notarissen*», Διπλογραφία έκθεση του ολλανδικού Υπουργείου Δικαιοσύνης και του ολλανδικού Υπουργείου Οικονομικών Υποθέσεων (παράρτημα 13 των γραπτών παρατηρήσεων των προσφευγόντων της κύριας δίκης).

με ορκωτούς λογιστές, αν το εν λόγω μέτρο είναι αναγκαίο για τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας και του επαγγελματικού απορρήτου του δικηγόρου.

VIII — Τα άρθρα 5 και 85 της Συνθήκης

202. Το έκτο προδικαστικό ερώτημα αφορά τις συνδυασμένες διατάξεις των άρθρων 5, 85 και 86 της Συνθήκης.

203. Το Raad van State ερωτά αν ένα κράτος μέλος παραβιάζει τις προπαρατεθείσες διατάξεις όταν παραχωρεί σε δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, την εξουσία θεσπίσεως δεσμευτικών μέτρων που διέπουν τη δυνατότητα των δικηγόρων που δικηγορούν στην επικράτειά του να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με ορκωτούς λογιστές, χωρίς το κράτος μέλος να μπορεί να υποκαταστήσει τον δικηγορικό σύλλογο στην έκδοση των αποφάσεων.

204. Κατά την εξέταση του τρίτου προδικαστικού ερωτήματος, διαπιστώσαμε ότι το άρθρο 86 της Συνθήκης δεν εφαρμόζεται στον ολλανδικό δικηγορικό σύλλογο. Το αντικείμενο του έκτου προδικαστικού ερωτήματος πρέπει, συνεπώς, να περιοριστεί στην ερμηνεία των συνδυασμένων διατάξεων των άρθρων 5 και 85 της Συνθήκης.

205. Συναφώς, η νομολογία έθεσε τις ακόλουθες αρχές¹⁹⁵.

206. Το άρθρο 85 της Συνθήκης ρυθμίζει μόνον τη συμπεριφορά των επιχειρήσεων. Δεν αφορά, συνεπώς, κατ' αρχήν νομοθετικά ή κανονιστικά μέτρα που λαμβάνουν τα κράτη μέλη. Ωστόσο, το άρθρο 85 της Συνθήκης, σε συνδυασμό με το άρθρο 5, επιβάλλει στα κράτη μέλη την υποχρέωση να μη λαμβάνουν ή διατηρούν σε ισχύ μέτρα, έστω και αν αυτά είναι νομοθετικής ή κανονιστικής φύσεως, δυνάμει να εξουδετερώσουν την πρακτική αποτελεσματικότητα των εφαρμοστέων επί των επιχειρήσεων κανόνων ανταγωνισμού. Αυτό συντρέχει σε τρεις περιπτώσεις όταν: (1) ένα κράτος μέλος επιβάλλει ή διευκολύνει τη σύναψη συμφωνιών, αποφάσεων ενώσεων επιχειρήσεων ή εναρμονισμένων πρακτικών που είναι αντιθέτες προς το άρθρο 85 της Συνθήκης· (2) ένα κράτος μέλος ενισχύει τα αποτελέσματα τέτοιων συμπράξεων, και (3) ένα κράτος μέλος αφαιρεί από τη δική του κανονιστική ρύθμιση τον κρατικό της χαρακτήρα αναθέτοντας σε ιδιώτες επιχειρηματίες την ευθύνη λήψεως αποφάσεων περί παρεμβάσεως σε οικονομικά θέματα.

207. Όσον αφορά τις δύο πρώτες περιπτώσεις, η νομολογία απαιτεί, προκειμένου να διαπιστωθεί αν ένα μέτρο νομοθετικής ή

195 — Βλ., ιδίως, τις αποφάσεις της 16ης Νοεμβρίου 1977, 13/77, GB-Inno-BM (Σύλλογος τόμος 1977, σ. 653, σκέψεις 29 έως 31), της 1ης Οκτωβρίου 1987, 311/85, Vereniging van Vlaamse Reishureaus (Σύλλογος 1987, σ. 3801, σκέψεις 22 έως 24), της 21ης Σεπτεμβρίου 1988, 267/86, Van Eycke (Σύλλογος 1988, σ. 4769, σκέψη 16), και τις προπαρατεθείσες αποφάσεις Ahmed Saeed Flugreisen και Silver Line Reisebüro (σκέψη 48), Meng (σκέψη 14), Reiff (σκέψη 14), Ohra Schadeverzekeningen (σκέψη 10), Delta Schiffsahrts- und Speditionsgesellschaft (σκέψη 14), Centro Servizi Spediporto (σκέψεις 20 και 21), DIP κ.λπ. (σκέψεις 14 και 15), Sodemare κ.λπ. (σκέψεις 41 και 42), CNSD (σκέψεις 53 και 54), Corsica Ferries France (σκέψεις 55 και 49) και Albany (σκέψη 65).

κανονιστικής φύσεως αντίκειται στα άρθρα 5 και 85 της Συνθήκης, την ύπαρξη συνδέσμου μεταξύ του κρατικού μέτρου και μιας ιδιωτικής συμπεριφοράς μιας ή πολλών επιχειρήσεων¹⁹⁶. Σκοπός της απαιτήσεως αυτής είναι να μην είναι δυνατή η εξέταση των κρατικών μέτρων λόγω των αντίθετων προς τον ανταγωνισμό αποτελεσμάτων που τα χαρακτηρίζουν. Με τις προτάσεις τους επί των αποφάσεων Meng, Reiff, Ohra Schadeverzekeringen and DIP κ.λπ.¹⁹⁷, οι γενικοί εισαγγελείς Tesauero¹⁹⁸, Darmon¹⁹⁹ and Fennelly²⁰⁰ εξέθεσαν κατά τρόπο πειστικό τους λόγους για τους οποίους η νομολογία αυτή πρέπει να επιβεβαιωθεί επί του σημείου αυτού. Δεν είναι, συνεπώς, αναγκαίο να επανέλθουμε επ' αυτών των διαφόρων επιχειρημάτων.

Πάντως, με ορισμένες πρόσφατες αποφάσεις²⁰¹, το Δικαστήριο διευκρίνισε τις απαιτήσεις του κáνοντας ένα ακόμη πρόσθετο βήμα. Προέβη σε παραλληλισμό μεταξύ της νομιμότητας της ιδιωτικής συμπεριφοράς και του θεμιτού του κρατικού μέτρου. Το Δικαστήριο θεωρεί ότι, όταν μια συμφωνία, μια απόφαση ενώσεως επιχειρήσεων ή μια εναρμονισμένη πρακτική δεν αντιβαίνει προς το άρθρο 85, παράγραφος 1, το κρατικό μέτρο το οποίο επιβάλλει, διευκολύνει ή ενισχύει τα αποτελέσματα αυτομάτως συνάδει προς τις διατάξεις των άρθρων 5 και 85 της Συνθήκης. Φρονούμε, όπως και ο γενικός εισαγγελέας Jacobs²⁰², ότι ένας τέτοιος αυτοματισμός είναι ελάχιστα σύμφωνος προς την οικονομική πραγματικότητα. Υπάρχουν,

πραγματι, πολλά παραδείγματα όπου μια σύμπραξη δεν είναι, αυτή καθαυτήν, αντίθετη προς το άρθρο 85, παράγραφος 1, αλλά όπου το κρατικό μέτρο, επειδή ενισχύει τα αποτελέσματά της, περιορίζει αισθητά τον ανταγωνισμό στην αγορά²⁰³.

Εν πάση περιπτώσει, οι δύο πρώτες περιπτώσεις που προσδιόρισε η νομολογία δεν σχετίζονται με την υπό κρίση διαφορά. Το αιτούν δικαστήριο δεν προσκόμισε κανένα στοιχείο από το οποίο να προκύπτει ότι οι ολλανδικές δημόσιες αρχές επέβαλαν, διευκόλυναν ή ενίσχυσαν τα αποτελέσματα της επίμαχης στην κύρια δίκη ρύθμισης. Μόνο η τρίτη περίπτωση, σχετικά με την ενδεχόμενη ανάθεση εξουσιών, πρέπει να εξεταστεί.

208. Όσον αφορά την τρίτη περίπτωση, το Δικαστήριο επισημαίνει «αντίρρηση αρχής έναντι των νομοθετικών μέτρων με τα οποία το κράτος παραιτείται από τον ρόλο του και αναθέτει στις επιχειρήσεις τις αναγκαίες εξουσίες για να θέσουν σε εφαρμογή τη δική τους πολιτική»²⁰⁴.

Το Δικαστήριο εκτιμά ότι μια κανονιστική ρύθμιση διατηρεί τον κρατικό της χαρακτηριστήρα όταν οι δημόσιες αρχές διατηρούν την εξουσία να καθορίζουν οι ίδιες τους ουσιώ-

196 — Βλ. το διατακτικό των προπαρατεθειών αποφάσεων Meng και Ohra Schadeverzekeringen.

197 — Όπ.λ.

198 — Προτάσεις επί των προπαρατεθειών υποθέσεων Meng και Ohra Schadeverzekeringen.

199 — Προτάσεις επί της προπαρατεθείας υποθέσεως Reiff.

200 — Προτάσεις επί της προπαρατεθείας υποθέσεως DIP κ.λπ.

201 — Βλ., ειδικότερα, τις αποφάσεις Corsica Ferries France, προπαρατεθεία (σκέψεις 50 έως 54) Albany, προπαρατεθεία (σκέψη 66) και Pavlov (σκέψεις 99 και 100).

202 — Προτάσεις επί της υποθέσεως Pavlov (σημεία 160 έως 164).

203 — Βλ., σπινάφως, τις προτάσεις μου επί της προπαρατεθείας υποθέσεως Arduino.

204 — Joliet, R., «National Anti-competitive Legislation and Community Law», στο *Fordham International Law Journal*, 1989, σ. 163 (σ. 172, ελεύθερη μετάφραση).

δεις όρους της οικονομικής απόφασης²⁰⁵. Αυτό προδήλως συμβαίνει όταν το ίδιο το κρατικό μέτρο διατυπώνει την απαγόρευση που συνεπάγεται ενδεχόμενα περιοριστικά αποτελέσματα του ανταγωνισμού²⁰⁶. Τούτο συμβαίνει επίσης όταν η απόφαση λαμβάνεται από τους ιδιώτες επιχειρηματίες, αλλά οι δημόσιες αρχές διαθέτουν την εξουσία να την εγκρίνουν, να την απορρίψουν, να την τροποποιήσουν ή να την αντικαταστήσουν με δική τους απόφαση²⁰⁷. Στην περίπτωση αυτή, ο κρατικός χαρακτήρας μιας κανονιστικής ρυθμίσεως δεν αναιρείται από το γεγονός και μόνον ότι εκδόθηκε κατόπιν διαβουλεύσεως με τους εκπροσώπους των ιδιωτών επιχειρηματιών²⁰⁸.

Αντιθέτως, το Δικαστήριο, με την απόφαση CNSD²⁰⁹, έκρινε ότι οι δημόσιες αρχές είχαν καταλείψει πλήρως την αρμοδιότητά τους στους ιδιώτες επιχειρηματίες. Στηρίχθηκε στις ακόλουθες σκέψεις: (1) τα μέλη του CNSD ήταν εκπρόσωποι των επαγγελματιών εκτελωνιστών (2) ο αρμόδιος Υπουργός δεν μπορούσε να επέμβει κατά την ανάδειξη των μελών του CNSD και (3) τα μέλη του CNSD δεν υποχρεούνταν εκ του νόμου να λαμβάνουν αποφάσεις τηρώντας ορισμένα κριτήρια γενικού συμφέροντος. Επομένως, το Δικαστήριο χρησιμοποίησε κριτήρια πανομοιότυπα με αυτά που χρησιμοποιούνται για να εξακριβωθεί η ύπαρξη «ενώσεως επιχειρήσεων» κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης.

209. Το ζήτημα της αναθέσεως των εξουσιών στον οικονομικό τομέα είναι κρίσιμο όσο αφορά τα ελευθέρια επαγγέλματα. Ο γενικός εισαγγελέας Jacobs, με τις προτάσεις του επί της απόφασης Pavlon, εξέθεσε σαφώς τα διακυβευόμενα συμφέροντα. Ο γενικός εισαγγελέας Jacobs υπογράμμισε:

«Τα ειδικά χαρακτηριστικά των αγορών επαγγελματικών υπηρεσιών απαιτούν κάποια μορφή αυτορρυθμίσεως. Όσοι αντιτίθενται προς μια επαγγελματική ρύθμιση επιμένουν τα ελευθέρια επαγγέλματα να ρυθμίζονται από το κράτος ή, τουλάχιστον, από ρυθμιστικά όργανα ελεγχόμενα από το κράτος, δεδομένου ότι υπάρχουν κίνδυνοι καταχρήσεων από τις ρυθμιστικές εξουσίες. Ωστόσο, από οικονομικής πλευράς, ανακύπτει και πάλι πρόβλημα πληροφόρησης. Η περιπλοκότητα των υπηρεσιών αυτών και η συνεχής τους εξέλιξη, μέσω των συχνών μεταβολών που επέρχονται στις γνώσεις και στις τεχνολογικές εξελίξεις, καθιστούν δύσκολη για τα κοινοβούλια και τις κυβερνήσεις τη θέσπιση των αναγκαίων λεπτομερών νομοθετικών μέτρων, ενημερωμένων και προσαρμοσμένων στους διάφορους σχετικούς τομείς. Η αυτορύθμιση από έμπειρα μέλη του επαγγέλματος είναι συχνά καταλληλότερη, καθότι μπορεί να αντιδράσει με την αναγκαία ελαστικότητα. Το κυριότερο πρόβλημα για κάθε σύστημα δικαίου του ανταγωνισμού είναι, επομένως, να προλαμβάνει καταχρήσεις των ρυθμιστικών εξουσιών, χωρίς να καταργεί τη ρυθμιστική αυτονομία των επαγγελημάτων»²¹⁰.

205 – Προπαρατεθείσα απόφαση Van Eycke (σκέψη 19).

206 – Προπαρατεθείσες αποφάσεις Meng (σκέψη 20), Ohra Schadeverzekeringen (σκέψη 13) και Corsica Ferries France (σκέψη 52).

207 – Προπαρατεθείσες αποφάσεις Reiff (σκέψη 22), Delta Schifffahrts- und Speditionsgesellschaft (σκέψη 21) και Centro Servizi Spediporto (σκέψη 27).

208 – Προπαρατεθείσες αποφάσεις Van Eycke (σκέψη 19) και Corsica Ferries France (σκέψη 52).

209 – Σκέψη 57.

210 – Σημείο 92.

210. Το Δικαστήριο καλείται συνεπώς να θέσει κριτήρια για την επίτευξη ισοροπίας μεταξύ, αφενός, της ανάγκης να αναγνωριστεί κάποια εξουσία αυτορρυθμίσεως στα ελευθέρια επαγγέλματα και, αφετέρου, της ανάγκης να αποφευχθούν οι κίνδυνοι επιδείξεως συμπεριφορών αντίθετων προς τον ανταγωνισμό που ενέχει η απονομή αυτής της εξουσίας.

211. Συναφώς, πιστεύουμε ότι δύο προϋποθέσεις επιτρέπουν την επίτευξη αυτής της ισοροπίας.

212. Η πρώτη εμπεριέχεται ήδη στην υπάρχουσα νομολογία. Απαιτεί οι δημόσιες αρχές να διατηρούν την εξουσία να καθορίζουν οι ίδιες το περιεχόμενο των ουσιαδών κανόνων του επαγγέλματος και, μεταξύ άλλων, των κανόνων που μπορούν να επηρεάσουν τα δικαιώματα των οικείων προσώπων. Η εξουσία αυτή μπορεί να ασκηθεί με διάφορους τρόπους. Μπορεί να τοποθετείται στα πρώτα στάδια της κανονιστικής διαδικασίας, προβλέποντας τη δυνατότητα επεμβάσεως των δημοσίων αρχών στη διαδικασία αυτή. Μπορεί να τοποθετείται στα μεταγενέστερα στάδια, θεσπίζοντας εκ των υστέρων έλεγχο των ρυθμίσεων που θέσπισαν τα όργανα του δικηγορικού συλλόγου.

213. Η δεύτερη προϋπόθεση αφορά τα ένδικα μέσα που διαθέτουν τα μέλη του επαγγέλματος. Απαιτεί οι επαγγελματίες να έχουν δικαίωμα ασκήσεως προσφυγής κατά των αποφάσεων των οργάνων του δικηγορικού συλλόγου, ώστε να είναι σε θέση να καταγγείλουν τις ενδεχόμενες αντίθετες προς τον ανταγωνισμό συμπεριφορές εντός του επαγγέλματος. Συναφώς, η προσφυγή ενώπιον των οργάνων του δικηγορικού συλλό-

γου μας φαίνεται ανεπαρκής για τη διασφάλιση πραγματικού ελέγχου εκ μέρους των δημοσίων αρχών. Ο έλεγχος αυτός απαιτεί οι επαγγελματίες να έχουν τη δυνατότητα να απευθύνονται ενώπιον των δικαστηρίων, δηλαδή ενώπιον δικαστικών οργάνων εκτός του επαγγέλματος. Ο δικαστικός έλεγχος πρέπει να αφορά όχι μόνον τις ατομικές αποφάσεις, αλλά και τα μέτρα γενικού χαρακτήρα.

214. Επιβάλλεται η εξέταση των πραγματικών περιστατικών της κύριας δίκης βάσει των δύο αυτών προϋποθέσεων.

A — Επί της εξουσίας των ολλανδικών αρχών να καθορίζουν, άμεσα ή έμμεσα, το περιεχόμενο των ουσιαδών κανόνων του επαγγέλματος

215. Όσον αφορά την πρώτη προϋπόθεση, η υποβληθείσα ενώπιον του Δικαστηρίου δικογραφία περιέχει στοιχεία που αφορούν την ύπαρξη προληπτικού και κατασταλτικού ελέγχου.

216. Όσον αφορά τον προληπτικό έλεγχο, ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος εξέθεσε ²¹¹ ότι οι ολλανδικές αρχές συνεργάζονταν

²¹¹ — Γραπτές παρατηρήσεις του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου (παράγραφοι 32 και 197).

στενά κατά τη διαδικασία θεσπίσεως των ρυθμίσεων αυτών. Ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος ανέφερε ότι κοινοποιούσε συστηματικά τα σχέδια ρυθμίσεων στον Υπουργό Δικαιοσύνης, οπότε ο τελευταίος ήταν σε θέση να παρακολουθεί προσεκτικά τις εξελίξεις εντός του επαγγέλματος. Το Raad van State, με τη διάταξη του περί παραπομπής²¹², διαπίστωσε ωστόσο ότι οι διατάξεις του Advocatenwet δεν προέβλεπαν καμία ανάμιξη των δημοσίων αρχών κατά την επεξεργασία των ρυθμίσεων του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου.

Τα δύο αυτά στοιχεία δεν μας φαίνονται αντιφατικά αυτά καθεαυτά. Είναι δυνατόν, παρά την έλλειψη τυπικών διατάξεων στον Advocatenwet, η πρακτική να εξελίχθηκε υπό την έννοια προληπτικού ελέγχου του περιεχομένου των ρυθμίσεων του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου από τον Υπουργό Δικαιοσύνης. Το ζήτημα που τίθεται είναι, συνεπώς, να διασφαλιστεί η ύπαρξη μιας τέτοιας πρακτικής και, σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, να καθοριστεί η φύση της και το πραγματικό της περιεχόμενο.

217. Το Δικαστήριο δεν διαθέτει τα αναγκαία στοιχεία για να αποφανθεί επί του ζητήματος. Επιβάλλεται, συνεπώς, η εξέταση του ζητήματος αυτού να αναπεμφθεί στο Raad van State.

Συναφώς, πιστεύουμε ότι το αιτούν δικαστήριο μπορεί να αποφανθεί υπέρ της

υπάρξεως επαρκούς προληπτικού ελέγχου, αν διαπιστώσει ότι υπάρχει *πάγια* πρακτική, δύναμι της οποίας τα όργανα του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου *υποχρεούνται* να: (1) κοινοποιούν στον Υπουργό Δικαιοσύνης τα σχέδια ρυθμίσεων που αφορούν τους *ουσιώδεις κανόνες* του δικηγορικού επαγγέλματος στις Κάτω Χώρες και (2) λαμβάνουν υπόψη τις παρατηρήσεις του Υπουργού Δικαιοσύνης επί των σχεδίων αυτών.

218. Αν ο προληπτικός έλεγχος που ασκεί ο Υπουργός Δικαιοσύνης δεν πληροί τα κριτήρια αυτά, δεν συνάγεται οπωσδήποτε ότι οι ολλανδικές αρχές παραβίασαν τις διατάξεις των άρθρων 5 και 85 της Συνθήκης. Απομένει να εξεταστεί ο κατασταλτικός έλεγχος που εισάγει το άρθρο 30 του Advocatenwet.

Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή: «οι αποφάσεις του Σώματος των εκπροσώπων, του Γενικού Συμβουλίου ή των λοιπών οργάνων του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου μπορούν να ανασταλούν ή να ακυρωθούν με βασιλικό διάταγμα, εφόσον είναι παράνομες ή αντίκεινται προς το γενικό συμφέρον».

219. Επί του σημείου αυτού, οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης φρονούν ότι ο Advocatenwet αντίκειται προς τα άρθρα 5 και 85 της Συνθήκης. Υπογραμμίζουν ότι οι δημόσιες αρχές δεν έχουν τη δυνατότητα να θεσπίζουν οι ίδιες τους οργανωτικούς του επαγγέλματος κανόνες ούτε να υποκαθιστούν τον δικηγορικό σύλλογο με δικές τους αποφάσεις.

212 – Γαλλική μετάφραση (σ. 19).

220. Δεν συμφωνούμε με την άποψη αυτή.

221. Θεωρούμε ότι η προϋπόθεση που θέτει η νομολογία — ότι οι δημόσιες αρχές πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να αντικαθιστούν τα μέτρα που έλαβαν ιδιώτες επιχειρηματίες τις δικές τους αποφάσεις — αποτελεί έκφραση μιας γενικότερης αρχής, σύμφωνα με την οποία ο έλεγχος των δημοσίων αρχών πρέπει να είναι *πραγματικός*. Υπ' αυτές τις συνθήκες, η εξουσία άμεσης υποκαταστάσεως συνιστά μία μόνον από τις λεπτομέρειες της ασκήσεως του κρατικού ελέγχου.

222. Το ζήτημα που τίθεται, επομένως, είναι αν η εξουσία ακυρώσεως και αναστολής του Στέμματος αποτελεί *πραγματικό έλεγχο*. Κατά τη γνώμη μας, τρία στοιχεία πρέπει να εξετασθούν συναφώς. Αφορούν: (1) τη συχνότητα ασκήσεως της εξουσίας ακυρώσεως και αναστολής, (2) το αντικείμενο των μέτρων που ακυρώθηκαν ή ανεστάλησαν και (3) τον υποχρεωτικό χαρακτήρα των λόγων που οδήγησαν στην ακύρωση ή στην αναστολή.

223. Όσον αφορά τα δύο πρώτα στοιχεία, ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος ανέφερε²¹³ ότι το Στέμμα έχει κάνει ήδη χρήση στο παρελθόν της αρμοδιότητάς του. Ακύρωσε μερικώς ρύθμιση σχετικά με την περίοδο δοκιμασίας δικηγόρου (το 1955) και ανέστειλε ορισμένες διατάξεις ρυθμίσεως σχετι-

κής με την άσκηση του επαγγέλματος ως μισθωτού (το 1977). Επιπλέον, το Στέμμα απείλησε να ασκήσει την αρμοδιότητα του, αν ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος θέσπιζε ορισμένες ρυθμίσεις. Απείλησε έτσι να ασκήσει την ακυρωτική του αρμοδιότητα όσον αφορά ρύθμιση σχετικά με την άσκηση του επαγγέλματος ως μισθωτού (το 1977) και όσον αφορά μια τροποποίηση ρυθμίσεως της περιόδου δοκιμασίας, που αφορούσε «εξωτερικό εργοδότη» (το 1984).

Όσον αφορά το τρίτο στοιχείο, οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης ανέφεραν ότι, «ακόμη και μετά την ακύρωση ρυθμίσεως, ο δικηγορικός σύλλογος παραμένει αρμόδιος για να αποφασίσει, κατά τρόπο ανεξάρτητο, το περιεχόμενο της (νέας) ρυθμίσεως»²¹⁴.

224. Πιστεύουμε ότι τα πληροφοριακά στοιχεία δεν επαρκούν για να επιτρέψουν στο Δικαστήριο να αποφανθεί επί του ζητήματος του κατασταλτικού ελέγχου που ασκεί το Στέμμα.

225. Από τα πληροφοριακά στοιχεία σχετικά με τα δύο πρώτα στοιχεία μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι δημόσιες αρχές ασκούν *πραγματικό έλεγχο* επί της κανονιστικής δραστηριότητας του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου. Ωστόσο, τα πληροφοριακά αυτά στοιχεία πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να επιβεβαιωθούν από άλλα αποδεικτικά στοιχεία ενώπιον του «Raad van State».

213 — Γραπτές παρατηρήσεις του ολλανδικού δικηγορικού συλλόγου (παραγράφος 33 έως 35 και 106).

214 — Γραπτές παρατηρήσεις των προσφευγόντων της κύριας δίκης (παραγράφος 145).

Το αποφασιστικό συναφώς κριτήριο είναι να εξακριβωθεί αν το Στέμμα επεμβαίνει πραγματικά για τον έλεγχο της συμβατότητας, από πλευράς γενικού συμφέροντος, των ρυθμίσεων που είναι ουσιώδεις για την πρόβραση στο επάγγελμα και την άσκησή του.

226. Όσον αφορά το τρίτο στοιχείο, δύσκολα κατανοούμε ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος μπορεί, μετά την επέμβαση του Στέμματος, να θεσπίσει ρύθμιση πανομοιότυπη με αυτή που ακυρώθηκε ή ανεστάλη. Η λογική του συστήματος της ολλανδικής έννομης τάξης φαίνεται να απαιτεί μάλλον ότι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος υποχρεούται να θεσπίσει νέα ρύθμιση συνάδουσα προς τους λόγους ακυρώσεως ή αναστολής. Αν όντως αυτό συμβαίνει, το Raad van State μπορεί να διαπιστώσει ότι οι δημόσιες αρχές έχουν το —έμμεσο— δικαίωμα καθορισμού του περιεχομένου των σχετικών με το δικηγορικό επάγγελμα κανόνων στις Κάτω Χώρες.

B — Επί της υπάρξεως ενδίκων μέσων για τα μέλη του επαγγέλματος

227. Η δεύτερη προϋπόθεση, σχετική με την ύπαρξη ενδίκων μέσων για τα μέλη του επαγγέλματος, πληρούται προδήλως εν προκειμένω.

Από τα πραγματικά περιστατικά της κύριας δίκης αποδεικνύεται ότι οι J. C. J. Wouters και J. W. Savelbergh είχαν τη δυνατότητα να απευθυνθούν ενώπιον των δικαστηρίων, προκειμένου να ασκήσουν προσφυγή κατά της ατομικής αποφάσεως που έλαβαν τα όργανα του δικηγορικού συλλόγου. Κατά την άσκηση των προσφυγών αυτών, οι ενδιαφερόμενοι ήταν σε θέση να επικαλεστούν την αντίθεση προς τις διατάξεις κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού του γενικού μέτρου που στην κύρια δίκη είναι η επίμαχη ρύθμιση. Οι εγγεγραμμένοι στις Κάτω Χώρες δικηγόροι διαθέτουν, συνεπώς, πραγματικά ένδικα μέσα ενώπιον των δικαστηρίων κατά των ατομικών και γενικών αποφάσεων που θεσπίζουν τα όργανα του δικηγορικού συλλόγου.

228. Ενόψει των προεκτεθέντων, προτείνουμε στο Δικαστήριο να απαντήσει στο έκτο προδικαστικό ερώτημα ότι τα άρθρα 5 και 85 της Συνθήκης δεν εμποδίζουν ένα κράτος μέλος να παρέχει σε δικηγορικό σύλλογο, όπως ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, την αρμοδιότητα θεσπίσεως δεμυτικών μέτρων που διέπουν τη δυνατότητα για τους δικηγόρους που δικηγορούν στην επικράτεια του να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με ορκωτοί λογιστές, υπό τη διπλή προϋπόθεση ότι (1) δημόσιες αρχές διατηρούν την εξουσία να καθορίζουν, άμεσα ή έμμεσα, το περιεχόμενο των ουσιωδών κανόνων του επαγγέλματος και (2) τα μέλη του επαγγέλματος διαθέτουν πραγματικά ένδικα μέσα ενώπιον των δικαστηρίων κατά των αποφάσεων που θεσπίζουν τα όργανα του δικηγορικού συλλόγου.

IX — Τα άρθρα 52 και 59 της Συνθήκης

229. Τα τρία τελευταία προδικαστικά ερωτήματα αφορούν τις διατάξεις της Συνθήκης περί εγκαταστάσεως (άρθρο 52) και ελεύθερης παροχής υπηρεσιών (άρθρο 59).

230. Το έβδομο προδικαστικό ερώτημα αφορά τον προσδιορισμό των διατάξεων της Συνθήκης που έχουν εφαρμογή στη διαφορά της κύριας δίκης. Ενώπιον των ολλανδικών δικαστηρίων, οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης ισχυρίστηκαν ότι η διαφορά εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής των δύο προπαρατεθεισών διατάξεων. Αντιθέτως, ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος φρονεί ότι τα άρθρα 52 και 59 της Συνθήκης δεν μπορούν να εφαρμοστούν ταυτόχρονα στην ίδια πραγματική κατάσταση.

231. Με το όγδοο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ερωτά αν η απαγόρευση συστάσεως επαγγελματικών συνεταιρισμών αποτελεί περιορισμό του δικαιώματος εγκαταστάσεως και/ή της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών.

232. Τέλος, το ένατο προδικαστικό ερώτημα αφορά τους λόγους που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν τον ενδεχόμενο περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων. Πιο συγκεκριμένα, το Raad van State ερωτά αν η απαγόρευση συστάσεως επαγγελματικών συνεταιρισμών μεταξύ των δικηγόρων και των ορκωτών λογιστών μπορεί να εξο-

μωθει με “τρόπο πωλήσεως” υπό την έννοια της αποφάσεως Keck και Mithouard²¹⁵ ή αν, αντιθέτως, η απαγόρευση αυτή πρέπει να εξετασθεί από πλευράς των προϋποθέσεων της αποφάσεως Gebhard²¹⁶.

233. Κατά την υπό κρίση διαδικασία, πολλά παρεμβάλλοντες ισχυρίστηκαν ότι η διαφορά της κύριας δίκης δεν εμφανίζει κανένα συνδεδειγμένο στοιχείο με το κοινοτικό δίκαιο. Φρονούν ότι πρόκειται για καθαρά εσωτερική κατάσταση στις Κάτω Χώρες. Το ελιχείριμα αυτό θα εξετασθεί κατά την εξέταση του εβδόμου προδικαστικού ερωτήματος.

A — Οι διατάξεις που έχουν εφαρμογή στη διαφορά της κύριας δίκης

234. Εκ προοιμίου, υπενθυμίζουμε ότι οι κοινοτικές διατάξεις περί ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων και ελεύθερης παροχής υπηρεσιών δεν διέπουν μόνον τα μέτρα που λαμβάνουν οι δημόσιες αρχές. Καλύπτουν και τα άλλης φύσεως μέτρα που ρυθμίζουν, κατά συλλογικό τρόπο, την έμμοθη

215 — Απόφαση της 24ης Νοεμβρίου 1993, C-267/91 και C-268/91, Keck και Mithouard (Συλλογή 1993, σ. 1-6097, σέψη 16, στο εξής: απόφαση Keck και Mithouard).

216 — Απόφαση της 30ής Νοεμβρίου 1995, C-55/94, Gebhard (Συλλογή 1995, σ. 1-4163, σέψη 37, στο εξής: απόφαση Gebhard).

εργασία και τις παροχές υπηρεσιών²¹⁷. Τα άρθρα 52 και 59 της Συνθήκης μπορούν, συνεπώς, να έχουν εφαρμογή σε κανόνες που θεσπίζουν ενώσεις ή οργανισμοί όπως είναι οι επαγγελματικοί σύλλογοι.

235. Επιβάλλεται επίσης να υπομνησθεί ότι, κατά πάγια νομολογία, οι διατάξεις της Συνθήκης περί εγκαταστάσεως και ελεύθερης παροχής υπηρεσιών δεν εφαρμόζονται σε καθαρά εσωτερικές καταστάσεις, δηλαδή σε καταστάσεις των οποίων όλα τα συναφή στοιχεία έχουν σχέση με ένα και μόνον κράτος μέλος²¹⁸.

236. Εν προκειμένω, οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης ισχυρίζονται²¹⁹ ότι, για τον καθορισμό των εφαρμοστέων επί της διαφοράς διατάξεων, είναι αναγκαίο να γίνει διάκριση μεταξύ δύο καταστάσεων: αφενός, των J. C. J. Wouters και J. W. Savelbergh και, αφετέρου, αυτής των εταιριών Arthur Andersen & Co. Belastingadviseurs και Price Waterhouse Belastingadviseurs BV.

Οι J. C. J. Wouters και J. W. Savelbergh επικαλούνται διατάξεις της Συνθήκης περί της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών. Οι ενδιαφε-

ρόμενοι επιθυμούν να συστήσουν επαγγελματικό συνεταιρισμό με τις δύο προαναφερθείσες εταιρίες, με σκοπό την παροχή «από κοινού» υπηρεσιών σε πελάτες που είναι εγκατεστημένοι σε άλλα κράτη μέλη. Αντιθέτως, οι εταιρίες Arthur Andersen & Co. Belastingadviseurs και Price Waterhouse Belastingadviseurs BV επικαλούνται διατάξεις της Συνθήκης περί εγκαταστάσεως. Επικαλούνται, «για τις ίδιες και για τους δικηγόρους που συνεργάζονται μαζί τους»²²⁰, το δικαίωμα μόνιμης εγκαταστάσεως στις Κάτω Χώρες, με σκοπό τη σύναψη επαγγελματικών συνεταιρισμών με δικηγόρους.

237. Το επιχείρημα των προσφευγόντων της κύριας δίκης είναι αβάσιμο.

238. Οι διατάξεις της Συνθήκης περί εγκαταστάσεως εφαρμόζονται σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα που επιθυμούν «να συμμετέχ[ουν], με σταθερό και συνεχή τρόπο, στην οικονομική ζωή άλλου κράτους μέλους εκτός του κράτους προελεύσεώς [τους] [...] σε ό,τι αφορά τον τομέα των μη μισθωτών δραστηριοτήτων»²²¹.

239. Εν προκειμένω, όμως, από κανένα στοιχείο δεν συνάγεται ότι η διαφορά της κύριας δίκης εμφανίζει συνδυατικό στοιχείο με το άρθρο 52 της Συνθήκης.

217 — Βλ., μεταξύ άλλων, τις αποφάσεις της 12ης Δεκεμβρίου 1974, 36/74, Walrave και Koch (Σύλλογή τόμος 1974, σ. 563, σκέψη 17), της 14ης Ιουλίου 1976, 13/76, Dona (Σύλλογή τόμος 1976, σ. 507, σκέψη 17), της 11ης Απριλίου 2000, C-51/96 και C-191/97, Deliège (Σύλλογή 2000, σ. I-2549, σκέψη 47), και της 6ης Ιουνίου 2000, C-281/98, Angonese (Σύλλογή 2000, σ. I-4139, σκέψεις 30 έως 36).

218 — Όσον αφορά το άρθρο 59 της Συνθήκης, βλ., μεταξύ άλλων, τις αποφάσεις της 18ης Μαρτίου 1980, 52/79, Debaene κ.λπ. (Σύλλογή τόμος 1980, σ. I-443, σκέψη 9), τις προπαρατεθείσες αποφάσεις Höfner και Elser (σκέψη 37), Reischbühler Broede (σκέψη 14) και Deliège (σκέψη 58). Όσον αφορά το άρθρο 52 της Συνθήκης, βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 20ης Απριλίου 1988, 204/87, Bekaert (Σύλλογή 1988, σ. 2029, σκέψη 12), και της 3ης Οκτωβρίου 1990, C-54/88, C-91/88 και C-14/89, Nino κ.λπ. (Σύλλογή 1990, σ. I-3537, σκέψη 11).

219 — Γραπτές παρατηρήσεις των προσφευγόντων της κύριας δίκης (παράγραφος 162).

220 — Γραπτές παρατηρήσεις των προσφευγόντων της κύριας δίκης (παράγραφος 162).

221 — Απόφαση Gebhard (σκέψη 25, η υπογραμμιστή δική μας).

Όπως προκύπτει από τη δικογραφία²²², όταν οι ολλανδικές αρχές απαγόρευσαν τους επίμαχους επαγγελματικούς συνεταιρισμούς, όλοι οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης ήταν εγκατεστημένοι στην ολλανδική επικράτεια. Οι J. C. J. Wouters και J. W. Savelbergh, καθώς και οι εταιρίες Arthur Andersen & Co. Belastingadviseurs, Price Waterhouse Belastingadviseurs BV και Arthur Andersen & Co. Accountants ασκούσαν ήδη τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες με σταθερό και συνεχή τρόπο στις Κάτω Χώρες.

Επιπλέον, αντίθετα προς αυτό που φαίνεται να υποστηρίζουν οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης, από πουθενά δεν προκύπτει ότι οι εταιρίες Arthur Andersen & Co. Belastingadviseurs και Price Waterhouse Belastingadviseurs BV είχαν λάβει ειδική εξουσιοδότηση για να ενεργήσουν εν ονόματι των «δικηγόρων που συνεργάζονται μαζί τους» και ήταν εγκατεστημένες σε άλλο κράτος μέλος. Υπ' αυτές τις συνθήκες, οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης δεν μπορούν να επικαλεστούν λυσιτελώς τις διατάξεις της Συνθήκης περί εγκαταστάσεως²²³.

240. Αντιθέτως, οι διατάξεις της Συνθήκης περί ελεύθερης παροχής υπηρεσιών έχουν εφαρμογή στην υπό κρίση διαφορά.

222 – Βλ. τα πληροφοριακά στοιχεία που κοινοποίησε ο ολλανδικός δημοτικός σύλλογος (με την παράγραφο 208 των γραπτών του παρατηρήσεων), τα οποία δεν αμφισβητήσαν οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης.

223 – Το Raad van State, με τη διάταξη περί παραπομπής (γαλλική μετάφραση, σ. 23), αναφέρει ότι οι εγκατεστημένοι σε άλλα κράτη μέλη δικηγόροι και φορολογικοί σύμβουλοι, οι οποίοι ανήκουν στον όμιλο Arthur Andersen ή στον όμιλο Price Waterhouse, ίσως είχαν την πρόθεση να εγκατασταθούν μόνιμα στην επικράτεια των Κάτω Χωρών, με σκοπό να ασήσουν το επάγγελμά τους στο πλαίσιο επαγγελματικού συνεταιρισμού με τους J. C. J. Wouters και J. W. Savelbergh. Η περίπτωση αυτή θα μπορούσε, ενδεχομένως, να εμπέσει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 52 της Συνθήκης. Ωστόσο, το ζήτημα είναι υποθετικό εν προκειμένω, καθώς από κανένα στοιχείο της δικογραφίας δεν προκύπτει ότι οι ενδιαφερόμενοι είναι διάδικα μέρη της διαδικασίας ενώπιον του Raad van State.

Συγκεκριμένα, κατά πάγια νομολογία, το Δικαστήριο θεωρεί ότι: «μια επιχείρηση μπορεί να επικαλεστεί, έναντι του κράτους όπου είναι εγκατεστημένη, την ελεύθερη παροχή των υπηρεσιών, εφόσον οι υπηρεσίες παρέχονται σε αποδέκτες εγκατεστημένους σε άλλο κράτος μέλος»²²⁴. Κατ' εφαρμογή της νομολογίας αυτής, δεν είναι αναγκαίο ο παρέχων ή ο αποδέκτης της υπηρεσίας να μετακινηθεί εντός της Κοινότητας. Η απλή «μετακίνηση» της υπηρεσίας μπορεί να ενέχει το συνδυακό στοιχείο με το κοινοτικό δίκαιο. Αυτό συντρέχει εν προκειμένω, διότι οι δικηγόροι και οι προσφεύγουσες εταιρίες της κύριας δίκης επιθυμούν να παρέχουν «από κοινού» υπηρεσίες σε πελάτες εγκατεστημένους σε άλλα κράτη μέλη²²⁵.

241. Συνεπώς, η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση πρέπει να εξεταστεί από πλευράς μόνον των διατάξεων του άρθρου 59 της Συνθήκης. Το ζήτημα που τίθεται είναι αν η απαγόρευση των επαγγελματικών συνεταιρισμών μεταξύ των δικηγόρων και των ορκωτών λογιστών αποτελεί εμπόδιο στην ελεύθερη παροχή των υπηρεσιών.

224 – Προπαρατεθείσα απόφαση Alpine Investments (σκέψη 30). Βλ. επίσης την απόφαση της 17ης Μαΐου 1994, C-18/93, Corsica Ferries (Συλλογή 1994, σ. I-1783, σκέψη 30), την απόφαση της 14ης Ιουλίου 1994, C-379/92, Peralta (Συλλογή 1994, σ. I-3453, σκέψη 40), την απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 1994, C-381/93, Επιτροπή κατά Γαλλίας (Συλλογή 1994, σ. I-5145, σκέψη 14), την προπαρατεθείσα απόφαση Sodemare κ.λπ. (σκέψη 37) και την απόφαση της 8ης Μαρτίου 2001, C-405/98, Gourmet International Products (Συλλογή 2001, σ. I-1795, σκέψη 37).

225 – Το Raad van State, με τη διάταξη περί παραπομπής (γαλλική μετάφραση, σ. 23), αναφέρει ότι οι εγκατεστημένοι σε άλλα κράτη μέλη δικηγόροι και φορολογικοί σύμβουλοι, οι οποίοι ανήκουν στον όμιλο Arthur Andersen και Price Waterhouse, ίσως είχαν την πρόθεση να προτείνουν, σε συνεργασία με τους J. C. J. Wouters και J. W. Savelbergh, «ολοκληρωμένες» υπηρεσίες στην ή από την ολλανδική επικράτεια. Η περίπτωση αυτή θα μπορούσε, ενδεχομένως, να εμπέσει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 59 της Συνθήκης. Ωστόσο, το ζήτημα είναι υποθετικό εν προκειμένω, καθώς από κανένα στοιχείο της δικογραφίας δεν προκύπτει ότι οι ενδιαφερόμενοι είναι διάδικα μέρη της διαδικασίας ενώπιον του Raad van State.

B — Επί της υπάρξεως εμποδίου στην ελεύθερη παροχή των υπηρεσιών

242. Συναφώς, το Raad van State ερωτά αν είναι δυνατόν να μεταφερθούν στην υπό κρίση διαφορά τα κριτήρια που προσδιόρισε η απόφαση Keck και Mithouard.

243. Στόχος της απόφάσεως Keck και Mithouard ήταν να θέσει τέρμα στους παρεπόμενους κινδύνους που ενέχει ο εξαιρετικά ευρύς ορισμός της έννοιας του μέτρου ισοδυναμίου αποτελέσματος προς ποσοτικό περιορισμό κατά την έννοια του άρθρου 30 της Συνθήκης (νυν, κατόπιν τροποποιήσεως, άρθρου 28 ΕΚ). Το Δικαστήριο, προκειμένου να επικεντρώσει τη νομολογία του στους πραγματικούς στόχους της Συνθήκης στον τομέα της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, υπογράμμισε:

«Αντίθετα προς ό,τι έχει κρίνει μέχρι στιγμής το Δικαστήριο, η επί προϊόντων προελεύσεως άλλων κρατών μελών εφαρμογή εθνικών διατάξεων που περιορίζουν ή απαγορεύουν ορισμένες μορφές πωλήσεως δεν είναι ικανή να επηρεάσει άμεσα ή έμμεσα, πραγματικά ή δυνητικά το εμπόριο μεταξύ των κρατών μελών, κατά την έννοια της νομολογίας Dassonville (απόφαση της 11ης Ιουλίου 1974, 8/74, Συλλογή τόμος 1974, σ. 411), αρκεί οι διατάξεις αυτές να εφαρμόζονται σε όλους τους επιχειρηματίες που ασκούν τη δραστηριότητά τους στο εθνικό έδαφος και αρκεί να επηρεάζουν κατά τον ίδιο τρόπο, και νομικά και πραγματικά, την εμπορία των

εγχωρίων προϊόντων και των προϊόντων προελεύσεως άλλων κρατών μελών»²²⁶.

244. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν εμπίπτουν στον τομέα εφαρμογής του άρθρου 30 της Συνθήκης τα μέτρα που δεν είναι ικανά να επηρεάσουν την πρόσβαση στην εθνική αγορά των εισαγομένων προϊόντων ή να την εμποδίσουν περισσότερο απ' ό,τι εμποδίζουν την πρόσβαση των εθνικών προϊόντων²²⁷. Το ουσιώδες κριτήριο που έθεσε η απόφαση Keck και Mithouard είναι η παρακάλυψη της προσβάσεως στην αγορά των εισαγομένων προϊόντων²²⁸.

245. Το ζήτημα της εφαρμογής της νομολογίας Keck και Mithouard στον τομέα της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών τέθηκε ρητώς στην προπαρατεθείσα υπόθεση Alpine Investments²²⁹.

Η εταιρία Alpine Investments ασκούσε επαγγελματικές δραστηριότητες στις Κάτω Χώρες. Ειδικευόταν στον τομέα συμβάσεων πωλήσεως εμπορευμάτων επί προθεσμία. Οι ολλανδικές αρχές της απαγόρευσαν να χρησιμοποιεί τη μέθοδο cold calling, η οποία συνίσταται στην προσέγγιση ιδιωτών τηλεφωνικά, χωρίς την προηγούμενη έγγραφη συναίνεσή τους, με σκοπό την πρόταση

²²⁶ — Απόφαση Keck και Mithouard (σκέψη 16, η υπογράμμιση δική μας).

²²⁷ — Απόφαση Keck και Mithouard (σκέψη 17).

²²⁸ — Βλ., επίσης, υπ' αυτή την έννοια, τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Lenz επί της υποθέσεως στην οποία εκδόθηκε η απόφαση της 26ης Ιουλίου 1995, C-391/92, Επιτροπή κατά Ελλάδος (Συλλογή 1995, σ. I-1621, σκέψη 18).

²²⁹ — Το Δικαστήριο μετέφερε ήδη το κριτήριο της «προβάσεως στην αγορά» στον τομέα της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων. Βλ., απόφαση της 15ης Δεκεμβρίου 1995, C-415/93, Bosman (Συλλογή 1995, σ. I-4921, σκέψη 103), και την απόφαση της 27ης Ιανουαρίου 2000, C-190/98, Graf (Συλλογή 2000, σ. I-493, σκέψεις 23 έως 26).

παροχής διαφόρων χρηματοοικονομικών υπηρεσιών. Η Alpine Investments άσκησε προσφυγή κατά της απόφασεως αυτής βάσει του άρθρου 59 της Συνθήκης. Ενώπιον του Δικαστηρίου, η Ολλανδική Κυβέρνηση υποστήριξε ότι η επίμαχη απαγόρευση εκφεύγει του πεδίου εφαρμογής της διατάξεως αυτής²³⁰. Ισχυρίστηκε ότι η απαγόρευση της μεθόδου cold calling επηρεάζει μόνον τον τρόπο παροχής υπηρεσιών στην αγορά και, ως εκ τούτου, είχε τα χαρακτηριστικά των «τρόπων πωλήσεως» κατά την έννοια της αποφάσεως Keck και Mithouard.

Συναφώς, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι: «μια τέτοια απαγόρευση στερεί τους ενδιαφερομένους επιχειρηματίες της δυνατότητας χρησιμοποίησεως μιας ταχείας και άμεσης διαφημιστικής τεχνικής και μιας μεθόδου προσεγγίσεως ενδεχόμενων πελατών που βρίσκονται σε άλλα κράτη μέλη. Επομένως, ενδέχεται να αποτελεί περιορισμό της ελεύθερης παροχής διασυνοριακών υπηρεσιών»²³¹.

Το Δικαστήριο απέρριψε το επιχείρημα της Ολλανδικής Κυβερνήσεως διότι: «μια απαγόρευση όπως η υπό κρίση προέρχεται από το κράτος μέλος εγκαταστάσεως του παρέχοντος υπηρεσίες και αφορά όχι μόνον τις προσφορές στις οποίες αυτός προβαίνει σε αποδέκτες εγκατεστημένους στο έδαφος του εν λόγω κράτους ή μεταβαίνοντες εκεί για να τους παρασχεθούν οι υπηρεσίες, αλλά και τις προσφορές που απευθύνονται σε αποδέκτες ευρισκόμενους στο έδαφος άλλων κρατών

μελών. Για τον λόγο αυτό, κωλύει απευθείας την πρόσβαση στην αγορά των υπηρεσιών στα άλλα κράτη μέλη. Επομένως, μπορεί να περιορίζει το ενδοκοινοτικό εμπόριο υπηρεσιών»²³².

246. Από την απόφαση αυτή προκύπτει ότι ένα μέτρο επιτίπτει στον τομέα εφαρμογής του άρθρου 59 της Συνθήκης αν περιορίζει το δικαίωμα των εγκατεστημένων στο οικείο κράτος παρεχόντων υπηρεσιών να προσφέρουν υπηρεσίες σε πελάτες που είναι εγκατεστημένοι σε άλλο κράτος μέλος²³³. Η νομολογία Keck και Mithouard δεν μπορεί συνεπώς να μεταφερθεί στα μέτρα που κωλύουν ευθέως την πρόσβαση των επιχειρηματιών στην αγορά υπηρεσιών στα λοιπά κράτη μέλη.

247. Αυτό ακριβώς συμβαίνει εν προκειμένω.

Συγκεκριμένα, ο SWV περιορίζει το δικαίωμα για τους δικηγόρους και τους ορκωτούς λογιστές που είναι εγκατεστημένοι στις Κάτω Χώρες να παρέχουν «από κοινού» υπηρεσίες σε δυνητικούς πελάτες που είναι εγκατεστημένοι σε άλλα κράτη μέλη. Αυτό το εμπόδιο στο ενδοκοινοτικό εμπόριο δεν είναι θεωρητικό, διότι άλλα κράτη μέλη, όπως η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, επιτρέπουν τη

230 – Προπαρατεθείσα απόφαση Alpine Investments (σκέψη 33).

231 – Ό.π. (σκέψη 28).

232 – Ό.π. (σκέψη 38, η υπογράμμιση δική μας).

233 – Βλ. επίσης την προπαρατεθείσα απόφαση Gourmet International Products (σκέψη 38).

σύσταση από κοινού φορέων που περιέχουν μέλη των δύο επαγγελματικών κλάδων. Οι εγκατεστημένοι σε άλλα κράτη μέλη πελάτες θα επιθυμούσαν ίσως να λαμβάνουν «από κοινού» υπηρεσίες από επιχειρηματίες εγκατεστημένους στις Κάτω Χώρες.

248. Επομένως, η απαγόρευση των επίμαχων στην κύρια δίκη επαγγελματικών συνεταιρισμών δεν μπορεί να εξομοιωθεί με «τρόπο πωλήσεως» κατά την έννοια της αποφάσεως Keck και Mithouard. Αποτελεί εμπόδιο στην ελεύθερη παροχή υπηρεσιών και πρέπει να εξετασθεί από πλευράς των προϋποθέσεων του άρθρου 59 της Συνθήκης.

Γ — Επί των δικαιολογητικών λόγων του εμποδίου

249. Με την απόφαση Gebhard²³⁴, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι τα εθνικά μέτρα που ενδέχεται να παρακαλύσουν ή να καταστήσουν λιγότερο ελκυστική την άσκηση των θεμελιωδών ελευθεριών που διασφαλίζει η Συνθήκη πρέπει να πληρούν τέσσερις προϋποθέσεις για να συνάδουν προς το κοινοτικό δίκαιο: (1) να εφαρμόζονται κατά τρόπο μη δημιουργούντα διακρίσεις, (2) να δικαιολογούνται από επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος, (3) να είναι κατάλληλα για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και (4) να μην είναι δεσμευτικά πέραν του βαθμού που είναι αναγκαίος για την επίτευξη του σκοπού αυτού.

250. Επιβάλλεται η εξέταση της επίμαχης στην κύρια δίκη ρυθμίσεως βάσει των τεσσάρων αυτών προϋποθέσεων.

251. Συναφώς, παραπέμπουμε εκτενώς, στις σκέψεις που αναπτύξαμε κατά την εξέταση του πέμπτου προδικαστικό ερωτήματος, που αφορά την ερμηνεία του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης.

252. Το Raad van State, με τη διάταξη περί παραπομπής²³⁵, διαπίστωσε ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση πληροί την πρώτη προϋπόθεση της αποφάσεως Gebhard.

Τα στοιχεία της δικογραφίας επιβεβαιώνουν ότι ο SWV δεν κάνει καμία διάκριση λόγω ιθαγενείας των οικειών επιχειρηματιών. Στην πράξη, δυνάμει του άρθρου 29 του *Advocatenwet*, οι θεσπισθείσες από τα όργανα του δικηγορικού συλλόγου ρυθμίσεις εφαρμόζονται αδιακρίτως στους εγγεγραμμένους στις Κάτω Χώρες δικηγόρους και στους «επισκέπτες δικηγόρους», δηλαδή στα πρόσωπα που δεν είναι εγγεγραμμένα ως δικηγόροι στις Κάτω Χώρες, αλλά μπορούν να ασκούν την επαγγελματική τους δραστηριότητα σε άλλο κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό την ιδιότητα του δικηγόρου ή υπό αντίστοιχη ιδιότητα.

253. Όσον αφορά τη δεύτερη προϋπόθεση, το Raad van State ανέφερε ρητώς ότι «ο

234 — Σκέψη 37.

235 — Γαλλική μετάφραση (σ. 25).

[SWV] αποσκοπεί στη διασφάλιση της ανεξαρτησίας του δικηγόρου και της εκ μέρους του μονόπλευρης προστασίας των συμφερόντων του πελάτη»²³⁶. Από τα σημεία 182 και 186 των παρουσών προτάσεων συνάγεται ότι η απαγόρευση των επίμαχων συνεταιρισμών είναι επίσης αναγκαία για την τήρηση του επαγγελματικού απορρήτου του δικηγόρου.

Στον τομέα της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων, κατά πάγια νομολογία, η εφαρμογή των επαγγελματικών κανόνων στους δικηγόρους — ιδίως των κανόνων περί οργανώσεως, προσόντων, δεοντολογίας, ελέγχου και ευθύνης — επιδιώκουν σκοπό γενικού συμφέροντος²³⁷. Το Δικαστήριο φρονεί ότι η εφαρμογή των επαγγελματικών αυτών κανόνων παρέχει την αναγκαία εγγύηση ακεραιότητας και πείρας στους τελικούς αποδέκτες των νομικών υπηρεσιών και στην εύρυθμη λειτουργία της δικαιοσύνης²³⁸.

254. Η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση δικαιολογείται, επομένως, από επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος κατά την έννοια της νομολογίας του Δικαστηρίου.

255. Όσον αφορά την τρίτη προϋπόθεση, διαπιστώσαμε ήδη ότι η απαγόρευση επαγγελματικών συνεταιρισμών μεταξύ των δικηγόρων και των ορκωτών λογιστών μπο-

ρεί να διασφαλίσει την πραγματοποίηση των σκόχων που επιδιώκει. Καλούμε το Δικαστήριο να παραπέμψει στην ανάλυσή μας στα σημεία 185 και 186 των παρουσών προτάσεων.

256. Τέλος, όσον αφορά την τελευταία προϋπόθεση, εκθέσαμε τους λόγους για τους οποίους από διάφορα στοιχεία προκύπτει ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση δεν υπερβαίνει αυτό που είναι αναγκαίο για τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας και του επαγγελματικού απορρήτου του δικηγόρου²³⁹. Αναφέραμε ωστόσο ότι, κατά τη γνώμη μας, το Δικαστήριο δεν διαθέτει τα αναγκαία στοιχεία για να επιλύσει το ζήτημα της αναλογικότητας του SWV²⁴⁰. Συνεπώς, επιβάλλεται η εξέταση του ζητήματος αυτού να αναπεμφθεί στο αιτούν δικαστήριο.

Συναφώς, το Raad van State μπορεί να καταλήξει ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση συνάδει προς τις διατάξεις του άρθρου 59 της Συνθήκης, αν διαπιστώσει ότι υπάρχουν αντικειμενικοί λόγοι που επιτρέπουν στους εγγεγραμμένους στις Κάτω Χώρες δικηγόρους να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με συμβολαιογράφους, φοροτεχνικούς συμβούλους και πληρεξουσίους για διπλώματα ευρεσιτεχνίας, αλλά απαγορεύουν στους εγγεγραμμένους στις Κάτω Χώρες δικηγόρους να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών²⁴¹.

236 — Γαλλική μετάφραση (σ. 13).

237 — Βλ. την προπαρατεθείσα απόφαση Binsbergen (σκέψεις 12 έως 14), την απόφαση της 28ης Απριλίου 1977, 71/76, Thieffry (Συλλογή τόμος 1977, σ. 229, σκέψη 12), την απόφαση της 19ης Ιανουαρίου 1988, 292/86, Gullung (Συλλογή 1988, σ. 111, σκέψη 29), και τις προπαρατεθείσες αποφάσεις Gebhard (σκέψη 35) και Reisebüro Broede (σκέψη 38).

238 — Προπαρατεθείσα απόφαση Reisebüro Broede (σκέψη 38).

239 — Βλ. σημεία 190 έως 195 των παρουσών προτάσεων.

240 — Βλ. σημεία 196 έως 199 των παρουσών προτάσεων.

241 — Βλ. σημείο 200 των παρουσών προτάσεων.

257. Ενόψει των προεκτεθέντων, προτείνουμε, συνεπώς, στο Δικαστήριο να απαντήσει στα τελευταία προδικαστικά ερωτήματα ότι το άρθρο 59 της Συνθήκης δεν εμποδίζει τη θέσπιση από έναν δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο ολλανδικός δικηγορικός σύλλογος, δεμευτικού μέτρου που απαγορεύει στους δικηγόρους που δικηγορούν στο οικείο κράτος μέλος να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών, αν το εν λόγω μέτρο είναι αναγκαίο για τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας και του επαγγελματικού απορρήτου του δικηγόρου.

X — Πρόταση

258. Ενόψει όλων των προεκτεθέντων, προτείνουμε, επομένως, στο Δικαστήριο να απαντήσει ως εξής στα ερωτήματα που υπέβαλε το Raad van State:

«1) Το άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποιήσεως, άρθρο 81, παράγραφος 1, ΕΚ) έχει την έννοια ότι η έννοια της ενώσεως επιχειρήσεων εφαρμόζεται σ' έναν δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο Nederlandse Orde van Advocaten.

Εφόσον ένας δικηγορικός σύλλογος αποτελείται αποκλειστικά από μέλη του επαγγέλματος και δεν υποχρεούται εκ του νόμου να λαμβάνει τις αποφάσεις του τηρώντας ορισμένο αριθμό κριτηρίων γενικού συμφέροντος, πρέπει να θεωρηθεί ως ένωση επιχειρήσεων κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης για το σύνολο των δραστηριοτήτων του, ανεξάρτητα από το αντικείμενο και το σκοπό του θεσπιζόμενου μέτρου.

Το γεγονός ότι ένας δικηγορικός σύλλογος έχει κανονιστική και πειθαρχική εξουσία εκ του νόμου δεν έχει σημασία για τον χαρακτηρισμό του ως ένωση επιχειρήσεων κατά την έννοια του άρθρου 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης.

- 2) Με την επιφύλαξη των διατάξεων του άρθρου 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποίησης, άρθρου 86, παράγραφος 2, ΕΚ), αντίκειται στο άρθρο 85, παράγραφος 1, της Συνθήκης η θέσπιση από έναν δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο Nederlandse Orde van Advocaten, δεσμευτικού μέτρου που απαγορεύει στους δικηγόρους που δικηγορούν στην επικράτεια του οικείου κράτους μέλους να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών.

- 3) Το άρθρο 86 της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποίησης, άρθρο 82 ΕΚ), έχει την έννοια ότι η έννοια της επιχειρήσεως δεν εφαρμόζεται σε δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο Nederlandse Orde van Advocaten οσάκις αυτός θεσπίζει, δυνάμει κανονιστικής εκ του νόμου εξουσίας, δεσμευτικά μέτρα που διέπουν τη δυνατότητα για τους δικηγόρους που δικηγορούν στο οικείο κράτος μέλος, να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών.

- 4) Το άρθρο 90, παράγραφος 2, της Συνθήκης δεν εμποδίζει έναν δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο Nederlandse Orde van Advocaten, να θεσπίζει δεμυτικό μέτρο που απαγορεύει στους δικηγόρους που δικηγορούν στο οικείο κράτος μέλος να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών, αν το εν λόγω μέτρο είναι αναγκαίο για τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας και του επαγγελματικού απορρήτου του δικηγόρου. Εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να εκτιμήσει αν αυτό συντρέχει εν προκειμένω.

- 5) Οι διατάξεις του άρθρου 5 της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποιήσεως, άρθρου 10 ΕΚ) και του άρθρου 85 της Συνθήκης δεν εμποδίζουν ένα κράτος μέλος να παραχωρεί σε δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο Nederlandse Orde van Advocaten, την αρμοδιότητα θεσπίσεως δεμυτικών μέτρων που διέπουν τη δυνατότητα, για τους δικηγόρους που δικηγορούν στην επικράτειά του, να συνιστούν επαγγελματικούς συνεταιρισμούς με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών, υπό τη διπλή προϋπόθεση ότι (1) αρχές του οικείου κράτους μέλους διατηρούν την εξουσία να καθορίζουν, άμεσα ή έμμεσα, το περιεχόμενο των ουσιαστών κανόνων του επαγγέλματος και ότι (2) τα μέλη του επαγγέλματος διαθέτουν πραγματικά ένδικα μέσα ενώπιον των δικαστηρίων κατά των αποφάσεων που θεσπίζουν τα όργανα του δικηγορικού συλλόγου. Εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να εκτιμήσει αν αυτό συντρέχει εν προκειμένω.
- 6) Το άρθρο 52 της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποιήσεως, άρθρο 43 ΕΚ) δεν εφαρμόζεται σε καθαρά εσωτερικές καταστάσεις ενός κράτους μέλους.
- 7) Το άρθρο 59 της Συνθήκης (νυν, κατόπιν τροποποιήσεως, άρθρο 49 ΕΚ) δεν εμποδίζει τη θέσπιση από έναν δικηγορικό σύλλογο, όπως είναι ο Nederlandse Orde van Advocaten, δεμυτικού μέτρου που απαγορεύει στους δικηγόρους που δικηγορούν στο οικείο κράτος μέλος να συνιστούν επαγγελματικό συνεταιρισμό με μέλη του επαγγελματικού κλάδου των ορκωτών λογιστών, αν το εν λόγω μέτρο είναι αναγκαίο για τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας και του επαγγελματικού απορρήτου του δικηγόρου. Εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να εκτιμήσει αν αυτό συντρέχει εν προκειμένω.»